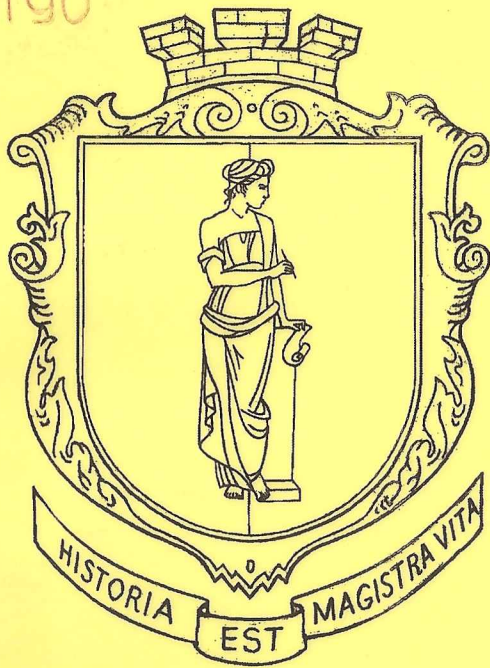

94 (100) (082)
190

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Випуск 2

94(100)(082)
190

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Збірник наукових праць

Випуск 2

Кривий Ріг
2004

УДК 94
ББК 63.3(0)
I 90

I 90 Історичні дослідження і розвідки з всесвітньої історії:
Зб.наук.праць. Вип.2 / За ред. О.І. Кожухаря. – Кривий Ріг, 2004.
– 131 с.

ISBN 966-7682-18-10

Редакційна колегія:

О.І. Кожухар, канд.іст.наук, доцент – головний редактор;
Ю.І. Чирва, канд.іст.наук, доцент – відповідальний редактор;
В.О. Яшин, викладач.

Рецензенти:

В.В. Стецкевич, докт.іст.наук, професор (Криворізький технічний університет);

В.О. Комаров, докт.педагог.наук, професор (Криворізький державний педагогічний університет).

Збірник затверджений до друку Вченою радою Криворізького державного педагогічного університету. Протокол № 6 від 13 січня 2004 року).

До збірника включені наукові та науково-методичні статті, виконані в рамках дослідження комплексної науково-дослідної теми "Проблеми теорії, методології, історіографії всесвітньої історії та її викладання у вищій та загальноосвітній школі". На основі великого розмаїття теоретичних концепцій автори аналізують характерні риси і особливості соціально-економічного, суспільно-політичного і культурного життя країн Європи, Америки, Азії і Африки, правознавчі та історіографічні аспекти минулого, проблеми теорії і методики викладання історії.

Для науковців, викладачів і студентів вищих навчальних закладів і усіх, хто цікавиться історією.

ЗМІСТ

	Стор.
ПЕРЕДМОВА	4
Камчугова И.Д. Религия древних египтян и ее влияние на другие народы	5
Мак Т.Ф. Західноєвропейське середньовічне суспільство між двома періодами розвитку феодалізму	13
Яшин В.О. Єврейський аспект епохи "великих реформ": російське суспільство, урядова політика, єврейська емансипація і антисемітські рефлексії.....	21
Москаленко В.Г. Розвиток інституту виборів в період української національної революції	31
Чирва Ю.І. "Холодна війна": провідні напрямки досліджень у сучасній світовій історіографії	54
Чирва Ю.І., Фасольняк Ю.Ю. Бойові дії на Тихому океані (1941-1942 рр.): питання корінного перелому.....	66
Кожухар О.І. Політичні трансформації в Україні, Росії і Білорусі в 90-х рр. ХХ ст.: порівняльний аналіз	78
Кожухар О.І., Літвінова Є. Історія становлення політичних партій в Польщі та Україні.....	96
Ветохіна В.О. Загальні нотатки викладача щодо того, як і чого ми навчаємо студентів-істориків.....	107
Журба Л.В. Теоретичні основи проблемного навчання історії	116

ПЕРЕДМОВА

Пропонований збірник є другим випуском збірки наукових праць викладачів кафедри всесвітньої історії історичного факультету Криворізького державного педагогічного університету.

Коло наукових питань, що розглядаються в збірці, є черговим узагальненням результатів як колективної роботи кафедри по виконанню комплексної науково-дослідної теми «Проблеми теорії, методології, історіографії всесвітньої історії та її викладання у педагогічному вузі і загальноосвітній школі», так і індивідуальної дослідної діяльності науковців і викладачів, відповідно до їх особистих наукових інтересів.

Суспільні процеси завжди накладають відбиток на світосприйняття, особливо, якщо це – переломні моменти, що несуть із собою зміни у суспільній свідомості. Але історія вчить шанувати вічні цінності, тож кон'юнктурність не в пошані у авторів збірки. Натомість вони пропонують системний аналіз історичних подій, ретельне дослідження джерел, індивідуалізовану оцінку особистості в історії, органічно поєднуючи як перевірені часом так і новаторські методи історичних досліджень.

Географія досліджень – Близький Схід, Північна Америка, Східна, Західна і Центральна Європа, Далекий Схід і Океанія та хронологія – останні три тисячі років історії людства – дозволяють читачеві скласти певну уяву про стратегічні напрями світового історичного процесу, його чинники та рушії.

Маємо надію, що пошуки і розвідки колективу кафедри будуть цікаві науковцям, викладачам, аспірантам, студентам, всім, хто цікавиться проблемами всесвітньої історії.

Редакційна колегія

КАМЧУГОВА И.Д.
*профессор, доктор
исторических наук*

РЕЛИГИЯ ДРЕВНИХ ЕГИПТЯН И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ДРУГИЕ НАРОДЫ

Вопросам становления и развития религиозной системы Древнего Египта посвящены глубокие аналитические работы таких ученых, как Л.С.Васильев, Е.К.Дулуман, А.Морэ и другие [5, 6, 15]. Отдельные аспекты проблемы рассматриваются в научно-популярных изданиях [8, 10, 14]. Однако вне поля зрения остается исследование того, как религия древних египтян влияла на другие народы.

В данной статье делается попытка показать, что верования древних греков и римлян, христианство имеют общие элементы с древнеегипетской религией – частично в оригинальном виде, частично – в видоизмененном.

Одна из особенностей религии Древнего Египта - многобожие. Оно возникает в результате слияния местных номовых религий, независимых племенных культов в процессе создания единого государства. Каждый ном до объединения имел своих богов в виде фетиша или тотема.

Религиозные традиции были очень прочными. Их изменение происходило медленно. Медленно проходил переход и к антропоморфизму –уподоблению богов людям.

Древние египтяне почитали множество культов – культ природы, культ солнца и звезд, культ животных. Огромную роль в жизни общества играл культ предков, заупокойный культ. Египтяне верили, что смерть не есть уничтожение человека, а всего лишь его переход в другой мир. Этот мир – повторение мира земного, загробная жизнь – продолжение жизни земной. Умерший должен иметь в том мире все те предметы, которые он имел при жизни. Тогда он сможет жить вечно и охранять свое потомство, оставшееся на земле. Культ умерших у египтян - это долг живых по отношению к умершим, не отвлеченная религиозная обязанность, а практическая необходимость, вызванная переходом близких в иной мир. По сути, это борьба против смерти за вечную жизнь.

В Египте не было государственной религии в современном понимании, как не было и единой церковной организации. Шло постоянное соперничество между жреческими группировками. Как результат этого – отсутствие религиозных догматов, унификации религиозных воззрений. Менялся статус местных богов, менялись их функции.

Большое распространение имела магия. Ее использовали во имя живых и мертвых. Она могла быть орудием заговоров, призывалась как тайное оружие недругов. Мистические представления – вера в возможность повлиять на некие таинственные силы и с их помощью – на окружающую действительность – сохранялись в течение многих веков. Египтяне считали, что магия дана богами. Ее призывали для решения земных проблем, для установления контактов живых с умершими, богами и духами, для того, чтобы умерший в потустороннем мире жил спокойной вечной жизнью. В магии применялись различные заклинания, надписи, а также амулеты. Изображения на амулетах, их форма, надписи на них, материал, из которого они изготовлялись, были строго регламентированы. Защитные силы амулета сохранялись, пока не стирались изображения или надпись, не разрушался сам амулет.

Магическими считались также фигурки людей или животных, сделанные из воска. Эти фигурки можно было использовать как для защиты от злых сил, так и для нанесения вреда человеку. Через много веков восковые фигурки стали культовым атрибутом – к иконам святых прикладывали восковые изображения больных частей тела.

В эпоху Среднего царства на стенках саркофагов стали появляться магические надписи. Их составляли жрецы. Эти молитвы и заклинания должны были обеспечить умершему соединение со своей семьей в загробном мире, "вкушение хлеба в загробном мире", возможность не вступать в судебную палату богов. Эти надписи становятся доступными и для средних слоев общества, их делают на стенках даже скромных саркофагов. В эпоху Нового царства религиозно-магические надписи выполняются на папирусах. Вместе с амулетом такой папирус сопровождал умершего в иной мир. Так возникла "Книга мертвых". Она составлялась и изменялась в течение веков. Отсюда – пест-

рота ее содержания, отсутствие связи между главами. Здесь можно найти заклинания, гимны богам, описание посмертного суда над умершим, описание загробного мира.

Большое значение придавалось загробным рисункам. Считалось, что магический рисунок, сопровождаемый заклинаниями, может заставить богов исполнить просьбу. Рисунком стала заменяться и пища, которую оставляли первоначально рядом с умершим – по верованиям древних египтян, без пищи душа умершего ("Ка") могла причинить вред живым.

Можно увидеть связь египетских ритуальных культов с поклонением иконам в христианстве, чтении молитв. Христианство продолжило и такую традицию, которая родилась в Древнем Египте, как почитание мертвого тела. Необходимость мумификации отрицалась, поскольку считалось, что тела умерших восстанут. Но верующими почитаются мощи, нетленные останки так называемых святых, которые не подвержены тлению.

Можно отметить, что в наше время магия египтян, слившись с магией шумеров, проявляется в учениях различных экстрасенсов, астрологов, хиромантов, различных "улавливателей космической энергии".

Ученые отмечают, что Десять заповедей, которые дал Моисей своему народу, и которые являются моральным кодексом верующих, моральной основой Библии, во многом перекликаются с главой 125 "Книги мертвых". В этой главе, названной "Исповедь отрицания", приводится текст оправдательной речи души умершего перед царем загробного мира Осирисом. Чтобы обрести вечную и блаженную жизнь, душа покойного должна говорить: "Я не убивал, я не грабил. Я не причинил людям зла. Я не мучил животных. Я никого не оставил голодным. Я никого не заставил плакать. Я не поменял меру зерна. Я не задерживал в оросительном канале воды, которая должна была течь на чужое поле" [19]. Десять заповедей, записанные в Библии, высоко чтятся верующими, всеми честными людьми цивилизованного мира.

Из Древнего Египта в Библию пришло предание о том, что источником творения служили Божественная Воля и Его слово. Почему именно слово? В древности именно Слово считалось магически сопричастным с самим объектом. Например, был культ имени. Сохранение имени человека после смерти счита-

лось важнейшим условием его жизни в ином мире. В "Текстах пирамид" есть заклинания, в которых нерушимость пирамиды связывается с нерушимостью царского имени и его вечной жизнью. Считалось, что чем выше и недоступнее пирамида, тем лучше сохранится умерший правитель.

Называя небо и землю, солнце и луну, древний человек выделял их из хаоса неразделенных, нечетко воспринимаемых объектов окружающей действительности. Так родилось представление о том, что мир создан Творцом "из ничего". О том, какое большое значение египтяне придавали слову, свидетельствует и то, что заклинания, магические слова, которые произносил жрец при исполнении культовых обрядов, назывались "словами власти". "Словами власти" назывались и надписи на амулетах, стенках саркофагов.

Племенной бог Яхве создал свет, как и великий египетский бог Пха, с помощью божественного слова.

Египтяне воспринимали окружающий мир исключительно через религиозно-мифологические представления. Египтяне верили в воскресение души и тела. Очевидно, эту веру поддерживали случаи сохранения тел умерших в горячих песках пустыни.

Символами вечной жизни после смерти становится дерево или букет цветов. Возможно, что существующий в наши дни обычай дарить цветы опирается на традиции Древнего Египта, хотя, естественно, он не имеет никакого культового значения. По представлениям египтян, райские поля находятся на западе, в Ливийской пустыне. Это прекрасное место, где нет врагов, хищников, где жизнь прекрасна, не надо вести постоянную борьбу за существование. Это райское место для умерших египтяне называли Иалу – возможно, отсюда происходит название Елисейские поля в Париже. Однако в Иалу могли попасть не все умершие. В Египте существовало и понятие об оплате после смерти за дела и мысли человека при жизни. В 125 разделе "Книги мертвых" говорилось о суде Осириса. Он взвешивал душу умершего на специальных весах, и пропускал ее на поля Иалу лишь тогда, когда на душе не было тяжести ни одного из 42 смертных грехов. Если перевешивали грехи, душу пожирало страшное чудовище - Амат - смесь льва и гиппопотама.

Древние греки создали учение о царстве мрачного Аида, куда попадали души умерших. В основе суда – выявление грехов при жизни человека. Праведные души Аид отправлял на Елисейские поля. Души,отягощенные грехами, следовали в страшный тартар (в христианстве это соответствовало аду).

Ряд ученых считают, что идеи о воскрешении после смерти, о страшном суде и рае пришли в христианство из Древнего Египта.

Из Древнего Египта в христианство пришли представления об искуплении грехов, идея загробного мира и будущего Воскресения. Одна из ведущих тем древнеегипетской религии – бессмертие души. Пирамиды, мастабы, гробницы сооружались для того, чтобы поселить в них души умерших. Многочисленные фрески посвящались изображениям бессмертной души, сценам вечной загробной жизни. Эти представления пришли и в христианство.

Египетские боги обогатили пантеоны многих народов. Например, в Древней Греции почитался культ египетской богини Исиды. В эпоху эллинизма Исида стала наиболее почитаемым женским божеством в большом регионе – от Индии до Дуная. В Риме почитание Исиды начинается в I в. до н.э. Культ имел покровительство государства. В греко-римском мире Исида почиталась как владычица земли, покровительница мореходов. Она считалась защитницей угнетенных, помощницей женщин, утешительницей униженных. Христианство перенесло эти черты на Богородицу. Во Франции статуя Исиды стояла возле аббатства до 1514 года – до XVI века.

В Древнем Египте Исида – важнейшая из богинь. Она – покровительница плодородия, материнства, богиня жизни и здоровья. Культ Исиды тесно связан с почитанием ее супруга (и брата) Осириса, который олицетворял умирающую и воскресающую природу. Египетский миф рассказывает об убийстве Осириса злым и завистливым братом по имени Сет – бога пустыни и злых суховеев. Он коварно убил Осириса, а части его тела разбросал по миру. Верная Исида собрала тело и сумела оживить его. Он стал правителем в мире мертвых. Культ Исиды был тесно связан с магией. На многих амулетах ставилось ее имя или вырезался ее образ. Амулет из красного сердолика или красной

яшмы прикрепляли к шее умершего – это должно было принести ему воскрешение и благополучие в мире ином. При этом произносилось заклинание: "Кровь Исида, сила Исида и "слова власти" Исида своим могуществом защитят это великое и божественное существо и охранят его от того, кто захочет совершить с ним то, что рождено ненавистью". Это заклинание вошло в "Книгу мертвых".

Перенимая культ Исида, народы воспринимали и связанную с этим культом магию. В честь Исида проводились мистерии (от греч. таинство). Они состояли из ряда обрядов, к участию в которых допускались только посвященные. Обряды сводились к драматизированному представлению священных сказаний. У римлян, например, 5 марта праздновали "плавание корабля Исида". К берегу торжественно несли судно, расписанное в египетском стиле, и опускали его на воду. По представлениям участников, этот мистический образ должен был обеспечить покровительство божества. От римских мистерий (кроме культа Исида, были также мистерии Вакха, Кибелы, Митры) в христианство пришли некоторые таинства, например, причастие. В пантеон многих народов вошел древнеегипетский бог Тот – бог мудрости, счета и письма, олицетворение знаний. Он знал "слова власти". Именно Тот сообщил Исиде "слова власти", помог одолеть злого Сета и воскресить Осириса. Культ Тота свидетельствует о том, какое большое значение придавали древние египтяне духовной культуре, знаниям. Однако Тот связан и с магией. Очевидно, так проявилось уважение египтян к тому, что превышало их знания, находилось вне понимания и возможности объяснить то или иное явление окружающего мира.

В античные времена функции Тота унаследовал греческий бог Гермес. Гермес был причислен к олимпийским богам. Он олицетворял могучие силы природы, почитался как покровитель пастухов, глашатай Зевса. Он изобрел меры веса, числа и обучил людей, как ими пользоваться. Гермес – воплощение юношеской силы. Статуи в его честь стояли в палестрах – площадках при школах, часто окруженные колоннами, на которых обучали физическим упражнениям, борьбе, кулачному бою и т.д. Гермеса призывали перед состязаниями в беге и борьбой. Именно он, согласно легендам, изобрел искусство гимнастики и кулачного

боя. Изобрел он и музыкальные инструменты, например, свирель, а также лиру, натянув струны на панцирь черепахи. Гермес получал все новые и новые функции: он считался покровителем купцов и путников. На дорогах в его честь ставились гермы-столбы с изображениями Гермеса – сначала бородатого, позднее – юного и безбородого. Гермес стал первым требовать от людей огненных жертв, научил их возводить огонь на алтаре – этими чертами сближается с Прометеем. Как бог – покровитель стад изображался с ягненком на плечах – "добрый пастырь". Как покровитель торговли и купцов – нередко был с кошельком в руках. Его атрибут – кадуцей – жезл, обвитый двумя змеями. Он стал эмблемой вестников, глашатаев, парламентариев, гарантией неприкосновенности. В новое время кадуцей – эмблема торговли. Встречается в знаках банков, фирм. В то же время Гермес не лишен изворотливости и искусства обмана. В шутку он украл скипетр у самого Зевса, трезубец – у Посейдона, у Аполлона – золотые стрелы и лук, у Ареса – меч. Римляне заимствовали культ Гермеса и почитали его под именем Меркурия [12].

Соединение культа Тота и культа Гермеса в мистическом плане привело к созданию образа мага и волшебника – Трисмегиста – "Трижды величайший". Это имя можно найти в трудах алхимиков и астрологов средних веков. Он – знаток великих тайн, которые недоступны непосвященным. Отсюда понятие – герметический. Именем Трисмегиста совершали тайные обряды, вызывали духов.

Заметно влияние египетских текстов, в которых отразилось религиозное мировосприятие египтян, на Библию. В частности, поразительно сходство ряда Притчей Соломоновых с "Наставлениями отца к сыну" (Египет, VII-VI вв. до н.э.). "Наставления" отличаются богатством чувств, жизненной мудростью. "Удвой пищу, которую ты даешь матери, носи ее, как она носила тебя. Она имела в тебе тяжелый груз, но она не оставляла его мне. После твоего рождения она еще была обременена тобой, ее грудь была три года у тебя во рту. Когда ты возьмешь жену, помни, как твоя мать рожала тебя и растила тебя, не давай жене своей причины осуждать тебя, не заставляй ее вздывать руки к богу" [Цит.: 14, 255].

В "Притчах Соломоновых" читаем: "Слушайся отца твоего: он родил тебя, не пренебрегай матери твоей, когда она и состарится. Торжествует отец праведника, и родивший мудрого радуется о нем. Да веселится отец твой и да торжествует мать твоя, родившая тебя" [Притчи, 23:22].

Очевидно, можно говорить об общности восприятия действительности, моральных устоев, основанных на культовых традициях и народных обычаях. С полным основанием можно утверждать, что влияние религии Древнего Египта сказывалось на верованиях многих народов в течение многих столетий.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бадж У. Путешествие души в царство мертвых. Египетская Книга мертвых / Пер. с англ. - М., 1995.
2. Бадж У. Легенды о египетских богах / Пер. с англ. - М., 1997.
3. Библия. Книги священного писания Ветхого и Нового завета. - М., 1999.
4. Всемирная история. История Древнего Востока. - Минск, 2002.
5. Васильев Л.С. История религий Востока. - М., 1988.
6. Дулуман Е.К. Релігія як соціально-історичний феномен. - К., 1974.
7. Жак К. Египет великих фараонов: история и легенды / Пер. с фр. - М., 1992.
8. Замаровский В. Их величества пирамиды. - М., 1989.
9. История Древнего мира. Древняя Греция. - Минск, 1999.
10. Косидовский З. Когда солнце было богом / Пер. с пол. - М., 1991.
11. Крывелев М.А. История религии: В 2-х т. - М., 1975.
12. Кун Н.А. Легенды и мифы Древней Греции. - Харьков, 2003.
13. Матье М.Э. Избранные труды по мифологии и идеологии Древнего Египта. - М., 1996.
14. Мориц Б. Древний Египет. Храмы, гробницы, иероглифы / Пер. с англ. - М., 2003.
15. Морэ А. Цари и боги Египта. - М., 2002.
16. Токарев С.А. Религия в истории народов мира. - М., 1986.
17. Шифман И.Ш. Ветхий завет и его мир. - М., 1987.
18. Хук С.Г. Мифология Ближнего Востока / Пер. с англ. - М., 1991.
19. Египетская Книга мертвых // Наука и религия. - 1990. - №12.

МАК Т.Ф.

*доцент, кандидат
історичних наук*

ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКЕ СЕРЕДНЬОВІЧНЕ СУСПІЛЬСТВО МІЖ ДВОМА ПЕРІОДАМИ РОЗВИТКУ ФЕОДАЛІЗМУ

Середньовічна західнохристиянська цивілізаційна система розглядається найчастіше як така, що складається з кельтсько-германського субстрату та пізньоантичної спадщини. При цьому політичні принципи організації римського суспільства, навіть в стані занепаду останнього, перемогли елементи переважно германські, вільно-общинні. В цій обставині є певна парадоксальність, оскільки коли закінчилась епоха Великого переселення народів, Західна Європа отримала нове населення, більшість якого була вільними людьми і вони не знали, що таке традиції диференційованого суспільства. Але процес все ж таки завершився доволі швидко, 1000 рік є рубіжним в створенні нової системи. Крім того, початок XI ст. відзначається ще й посиленням загального відчуття небезпеки, тривоги, апокаліптичними настроями. І те, що ті тривожні повідомлення частішали, було відлунням загального стану, що охопив населення європейського Заходу.

М.Блок свого часу висловив підтриману Л.Февром та іншими медієвістами ідею щодо поділу історії середньовічного Заходу на два феодалних періоди з дуже різними провідними тональностями, межею між якими є початок XI ст. Сучасні дослідники теж не відмовляються від використання цієї періодизації [10, 308; 9, 151].

До XI ст. формується і далі зміцнюється власне феодална аристократія, яка утримує свої спадкові землі і відіграє значну роль у суспільстві фактично до XVIII ст. У франкській державі населення, більшість якого почувалася вільними людьми, було звільнено від останніх утримуючих структур родової організації здебільшого обставинами, які складались у соціально-політичній сфері протягом VI-IX ст. "Меровінгська епоха, як в інших формах і пізньокаролінгська і ранньокапетингська, характеризується

енергією своєї психіки, невгамовним проявом сил особистості, що звільнилась з-під гніту племені і роду”, - зазначав Л.Карсавін [7, 54].

На території Франкського королівства особливий період в процесі становлення феодальних відносин – VIII-IX ст. Саме в цей час стався аграрний переворот, що зумовив великі майнові переміщення і водночас ствердження феодальної структури суспільства. Протягом VIII-IX ст. ствердилась остання форма феодальної власності – фео́д, велика земельна власність була закріплена юридично. Але юридично оформлювався не тільки фео́д як форма взаємодії представників панівного класу, а й держання як форма стосунків залежного селянина зі своїм сеньйором [6, 29]. Термін “прекарій” /передане на прохання/ означає держання вільної людини строком на одне-два покоління, що надавалось за ценз [6, 38]. Необхідно підкреслити, що за таких умов правове поле охоплювало не тільки верхівку феодалів, а всіх вільних людей у VIII-IX ст., до нього потрапила і велика кількість селян. Визначення статусу, чіткої межі повноважень і ступеню залежності чи свободи, створювало стимул у розвитку господарської діяльності; розвиток поземельних відносин стверджував в людині індивідуалізм.

Політика Каролінгів у VIII-IX століттях чимало сприяла феодалізації франкського суспільства. Відродження державного життя, зміцнення державних структур, якого досягли перші представники цієї династії, дало їм можливість активно втручатись у різні сфери життя суспільства саме шляхом систематичної законотворчої діяльності. Відомо, що такі фактори, як досвід римлян, доволі жорстокі умови, що склались на територіях, завойованих германцями, примушували останніх доволі рано застосувати писане право. Каролінгське законодавство являло собою спробу внести порядок у правовий хаос, таким шляхом елементи різних традицій (римського права і комплексу правових уявлень германців), набуваючи форму законів, впорядковувались, і ці закони, як єдині правові норми, розповсюджувались у формі капітулярів на великі території [6, 29-30].

Досліджуючи період правління останніх Каролінгів, видатний французький медієвіст Ф.Лот доходить на перший погляд парадоксального висновку: “Доля останніх нащадків Карла Ве-

дикого суттєво відрізняється від долі останніх Меровінгів. Нашадки Хлодвіга... повільно згасали в празднощах та бездіяльності, і їх агонія тривала дві третини століття... Нашадки ж Карла Великого, навпаки, ніколи не змирялись з втратою влади. Вони боролись до останнього подиху з дивовижною енергією та активністю; але притаманні їм розум та відвага тільки поглиблювали їх бідолашне становище” [8, 21]. Коріння проблеми полягало в тому, що по мірі поглиблення феодалізації франкського суспільства та переходу політичної влади в руки приватних осіб /перед усім імуністів/ останні почали самостійно регулювати відносини власності в ареалі свого панування. Єдине правове поле, що існувало до тих пір, дозволило досить рано консолідуватись верхівці суспільства /IX ст./, хоча сам політичний простір при цьому подрібнювався. “На початку XI ст. скрізь існували королівства. Висвячують монархів, і ніхто не сумнівається, що вони не є представниками Бога. Але військова потуга, здатна судити й карати, відтепер розсипана, розпорошена в безлічі політичних осередків найрізноманітніших обсягів. У кожному з них керує господар” [5,38]. Обмеженість життєвого простору примушувало заможний прошарок Західної Європи пильнувати і дбати про свої землі, не відволікаючись надовго назовні. Таким чином, в політичному плані формування феодальної системи завершилось політичною роздробленістю.

Політична історія середньовічної Західної Європи починається з союзу франкського ватажка Хлодвіга та християнської церкви. В період з V до X ст. церква не тільки організаційно-соціальний інститут, але і духовне начало. Церква ставила перед людиною завдання – пізнання Бога і створеного ним. Крім культурно-богослужбової функції церква в перший період середньовіччя інтегрувала, організовувала суспільство, водночас формуючи нові ідеали, зберігаючи сформовані на основі християнської ідеології цінності. Але залучення до християнських цінностей – це особистий шлях кожного, і як би не заперечувала християнська доктрина виокремлення певної особистості з маси [1,147] занурення передусім в свій внутрішній світ стверджувало саме особистісний початок в людині Середньовіччя.

Домінування юридично-правової установки в культурних традиціях Західної Європи надало і самій західній гілці християн-

янства більш раціоналістичний, ніж у православного християнства, характер. Ю.Павленко стверджує, що захід “інтерпретував християнство у правничо-раціоналістичному дусі, зводячи категорію гріха до юридичних понять злочину й кари” [10, 305]. В цілому західнохристиянська свідомість епохи середньовіччя відзначалась такими властивостями як раціоналізм, сприйняття емпіричної даності як повноцінної реальності, визнання незалежності церкви від світської влади. І це розводило представників західноєвропейської спільноти з тими, хто належав до східної гілки християнства.

В процес формування феодальних стосунків церква активно включається і сама перетворюється на великого феодала, а значить підпадає під дію законів розвитку феодальної системи, що руйнує її як єдиний соціальний інститут. Завдяки клонійським реформам в XI ст. церква виходить з цієї кризи, відновлюється як цілісна система, що має вплив в суспільстві. Ініціаторами цієї реформи стали монастирі.

Інститут чернецтва в християнстві мав особливе значення. Чернецтво складало свого роду “моральну общину” всередині церкви. Община ця слугувала зразком християнського життя в його основних параметрах: відмові від спокус “цього світу”, підготовці до останніх часів, інтенсивній духовній, насамперед молитовній практиці. “Чернецтво ставало осередком справді сакральної, есхатологічної релігійної практики всередині “історичної” церкви, яка набувала рис суспільної інституції – існуючи в суспільстві, наставляючи вірних для найефективнішого життя та виживання саме у суспільстві. Чернець не лише символізував, а й уособлював практичну можливість наслідування чеснот, заповіданих Христом” [4, 39]. Таким чином, знімалася психологічна напруженість з простих віруючих, захоплених справами “цього світу”, справжня релігійність та моральність продовжували існувати. Для кожного залишалася можливість повернутися до них, ставши ченцем. Інститут чернецтва об’єктивно – релігійно, морально, психологічно – зміцнював християнську спільноту, виправдовував її історичне існування.

За переказом, християнське чернецтво виникло в Єгипті у III ст. Його засновниками християнська традиція вважає Павла Лівійського (нар. 228 р.) та Антонія (нар. 251 р.), згодом піднесе-

них до рангу святих. Ченці від початку практикували аскетизм та відлюдництво (звідси грецька назва монах – “одинак”).

Монастирі є основними ланками організації життя і східного (православного) чернецтва. Серед різних типів монастирів найпоширенішими є так звані спільножитні. Життя у спільножитних монастирях колективне, воно регламентується єдиним статутом, а ченці не мають власності.

На відміну від східного чернецтва, західне, католицьке, чернецтво згуртоване у централізовані, відносно автономні спільноти – ордени. “Орден” етимологічно – “чин”, “статут”, тобто певний порядок організації та життя ченців, запроваджений, як правило, засновником ордену. На відзнаку від православного чернецтва, для більшості католицьких орденів є характерною наявність жіночих гілок та відгалужень для мирян. Мирянські спільноти при чернечих орденах зводяться до терціаріями (від лат. *tertio* - третій, тобто третій поряд із чоловічим та жіночим орденами). Католицькі ордени є централізованими та ієрархізованими у своїй внутрішній побудові. Вони керуються “генералами”, або “пріорами”. При цьому керівники орденів підпорядковуються самому папі Римському.

Першим і найдавнішим чернечим орденом на християнському Заході вважається орден бенедиктинців. Був заснований у 530 р. в італійській місцевості Монтекассіно Бенедиктом Нурейським. Хоча і до нього були відомі монастирські братства, статут, написаний Бенедиктом для його братів, отримав широке розповсюдження. Статут Святого Бенедикта, сформований під впливом традицій та вимог східного чернецтва, вимагав від ченців суворой дисципліни й дотримання таких обітниць, як постійне життя в монастирі, стримання, суворий послух, поєднання молитви та фізичної праці. Бенедиктинці, у складі яких є також жіноча гілка, свого часу відіграли значну роль у зміцненні церковного авторитету, а сам орден став найбільшим та найавторитетнішим в епоху раннього середньовіччя. Тепер цей орден є однією з найбільших католицьких організацій. Він складається з 18 підрозділів-конгрегацій і об'єднує понад 10 тис. ченців та 20 тис. черниць [4,342].

Відійшовши від миру, ченці припиняли спілкування з родичами; заради тієї ж мети обитель перетворювалась в замкнуте,

таке, що повністю себе забезпечує, господарство. В ранній період своєї історії бенедиктинці самі орали землю, розбивали сади, будували млини. Вони були кращими спеціалістами з агрикультури того часу, і розповсюдження бенедиктинських общин з Італії в заальпійську Європу несло з собою і навички продуманого ведення сільського господарства. В VI-VII ст. монастирі перетворились на великі, добре організовані вотчини, в яких працювали залежні селяни. Отже, якщо східним ченцям було притаманне індивідуальне відлюдництво, то на Заході склалась традиція чернецьких общин, що жили спільно і слідували єдиним правилам. Як стверджує в своїй праці “Доба соборів” Ж.Дюбі, в XI ст. європейські ченці йдуть до Бога двома різними шляхами. “Один пролягає за маршрутом, колись накресленим візантійським християнством, і царина його найбільших успіхів перебуває з цієї причини поблизу невизначеної межі, яка відділяє вздовж центральної Італії латинізм від еллінізму” [5, 70]. Це шлях відчуженості і самотності. Другий шлях “наближався до першого з тієї самої волі відчуженості й самотності, байдужості до місіонерської діяльності. Проте їх віддаляли один від одного два принципи: общинний дух і поміркованість” [5, 71]. Західна чернеча громада “вкорінюється способом будь-якої феодалної родини в якусь вотчину, в якесь земельне господарство, яке її приручає... Як член світового ополчення, чернець є співвласником гуртового багатства, з якого він черпає засоби для свого існування... Христовим воїнам, аби добре вести свою битву, потрібно було бути належно нагодованим, одягненим, добре відпочити. Хай чернець забуде про своє тіло, перш ніж він наполегливо намагатиметься його перемогти. Хай він належно обробляє землю біля свого дому, аби зібрати багатий урожай і таким чином запропонувати Богові найбагатші пожертви” [5, 71-72].

Але ранній бенедиктинський статут не передбачав для ченців ніяких інтелектуальних занять. Однак у VII ст. бенедиктинці потрапили під вплив вчених ченців з британських островів, що змінили їх ставлення до знань, писемному слову та книжковій справі. За допомогою ірландських та англійських братчиків в бенедиктинських монастирях почали виникати скрипторії – майстерні по перепису та створенню книг, і ченці, що раніше навчилися тримати в руках лопату, замінивши її на стіло, стали носіями

культурної місії. “В суспільстві XI ст. ченці правлять церемонію вічної хвали, в якій поєднуються всі творчі сили мистецького твору” [5, 77]. Музика й за її допомогою Літургія, як стверджує Ж.Дюбі, були найефективнішими інструментами знання, що їх мала культура XI ст. “Слова за допомогою символічного значення та асоціацій, які їхня зустріч викликає в думці, дозволяють інтуїтивно схопити таємниці світу. Вони ведуть до Бога. Мелодія провадить до нього ще пряміше за допомогою того, що вона дозволяє сприймати гармонійні акорди творчості, й завдяки тому, що пропонує людському серцю проникнути в Божественні задуми” [5, 76].

Але 1000 року на Заході масово чекали “кінця світу”, що паралізувало будь-яку активність. Опис аномалій є головним матеріалом хронік того часу. Тривоги криються у вогні, у воді, в глибинах землі з початку XI ст. Долала апокаліптичні настрої 1000 р. Західна Європа у завязтій господарській діяльності. Спочатку в авангарді цих перетворень були монастирі, які на раціоналістичних засадах організовували своє господарське життя. Ще у X ст. намітився дуже невиразний сільськогосподарський поступ у великих монастирських маєтках. Але незабаром сформоване під впливом монастирів шанобливе ставлення до фізичної праці, винахідництва та підприємництва поширюється і на світські кола.

Таким чином, західне християнство, яке саме розвивалось у тісному зв'язку з правничими категоріями, ствердження індивідуалізму, якому сприяли процеси у соціально-політичній сфері і теж саме християнство в перший період середньовіччя привели до так званої “економічної революції другого феодального періоду”. Е. Фромм підкреслює, що саме після XI ст. у жителів країн Північної Європи розвинувся і зміцнився негнатовний потяг до праці, який до того не був характерним для вільної людини [11, 27] і саме успіхи людини примусили її воліти слави (що було неможливим в перший період середньовіччя) [3, 140], а все це разом – “потяг людини до слави та успіху, а також потреба людини у праці були головними силами, що сприяли розвитку сучасного капіталізму” [11, 27]. З XI ст. міський торговельно-ремісничий люд стає основним носієм нового ділового духу.

З союзу католицької церкви і варварських ватажків почався процес формування середньовічної феодальної Західнохри-

тиянської європейської цивілізаційної системи. “Християнська цивілізація розвивалась, відповідаючи особливому статусу людини, розширюючи спектр його можливостей, створюючи відповідне середовище дій” [9, 147]. Водночас правове поле посилювало осібне, що стверджувало християнство і що породжувала в особистості приватна власність. Релігія, церква в західнохристиянському світі і в перший період феодалізму, і на початку другого діяли всупереч відцентровим тенденціям, зберігаючи єдність цивілізації.

З XI ст. починається бурхливий розвиток середньовічних західних міст у контексті “економічної революції другого феодального періоду”, що заклала підґрунтя наступного піднесення західнохристиянського світу. Останній динамічно прогресує упродовж XII-XIII ст. і, переживши кризу XIV ст. (епідемія чуми, Столітня війна тощо), вступає в нову фазу, що характеризується Відродженням в Італії та Реформацією.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барг М.А. Эпохи и идеи: становление историзма. – М.: Мысль, 1987.
2. Блок М. Феодальное общество // М.Блок. Апология истории, или Ремесло историка. – М.: Наука, 1986.
3. Буркгард Я. Культура Италии в эпоху Возрождения / Пер. с нем. С.Бриллианта. – Смоленск: Русич, 2002.
4. Головащенко С.І. Історія християнства. – К.: Либідь, 1999.
5. Дюбі Ж. Доба соборів: Мистецтво та суспільство 980-1420 років. – К.: Юніверс, 2003.
6. Капранова Е.Ю. Роль каролингских капитуляриев в формировании феодального права собственности // Вестник Московского университета. Серия 8. История. - 1993. - № 1.
7. Карсавин Л.П. Культура средних веков. – К.: Символ&AirLand, 1995.
8. Лот Ф. Последние Каролинги. – СПб : Евразия, 2001.
9. Неклесса А. Трансмутация истории // Новый мир. – 2002. - № 9.
10. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. – К.: Либідь, 2001.
11. Фромм Э. Бегство от свободы; Человек для себя. – Минск: ООО «Попурри», 1998.

ЯШИН В.О.

асистент

ЄВРЕЙСЬКИЙ АСПЕКТ ЕПОХИ «ВЕЛИКИХ РЕФОРМ»: РОСІЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО, УРЯДОВА ПОЛІТИКА, ЄВРЕЙСЬКА ЕМАНСИПАЦІЯ І АНТИСЕМІТСЬКІ РЕФЛЕКСІЇ

Вивчення єврейської історії є справою специфічною. Навіть і в наш час дослідник балансує на тонкому лезі між звинуваченнями у філосемітстві та антисемітськими збоченнями. Між тим, більше як 100 років тому найбільший авторитет в цій справі Ш.М.Дубнов писав: «...провідним правилом для нас [дослідників єврейської історії – прим. автора] повинна бути безумовна правдивість і неупередженість у виборі документів і у висвітленні їх. Ми ніколи не повинні підпорядковувати дослідження історії будь-якій упередженій ідеї. Ми не повинні зупинятися перед публікацією таких історичних документів, які можуть тлумачитись не на користь нашого народу. Це — низько і негідно. Утаємничувати історію немає чого. В житті кожного народу зустрічаються світлі і темні явища. Не приховуватимемо темних сторін нашого минулого, не станемо виставляти себе взірцями добродетності. Це було б і смішно і, що ще гірше, помилково. Ми можемо бути впевнені тільки в одному: що якими б ні виставила нас історія, ми ніколи не опинимося в жодному відношенні нижче інших народів. Навпаки, єврейський народ має дві великі переваги, які рідко випадають на долю іншим народам: безперервне життя духу і терновий вінець... Маючи такі регалії, можемо сміливо говорити правду і собі, і іншим, бо жодна правда не очорняє нас» [5, 61].

Увага до єврейського питання в Росії у другій половині XIX століття іноді наводить стороннього спостерігача, не обтяженого обізнаністю в історії цієї країни, на думку про те, що цей невеликий народ, замкнений рисою осілості, обмежений унікальним за обсягом і характером антиєврейським законодавством, являв собою єдину проблему, яка залишилась в російському суспільстві невирішеною. Проте, в російському суспільстві, як відомо, невирішеними залишались (і, за доброю традицією, залишаються досі) тільки два дрібних і незначних питання: «что делать» і «кто виноват».

Ш. Дубнов писав: «Якщо послухатися тих наших догідників, які радять нам чинити все так, щоб не збуджувати хоча б необгрунтованої підозри з боку юдофобів, то нам припало б тут і померти. Бо, що б ми ні робили, за яку добру справу ні узялися б, все буде перетлумачене нашими ворогами на шкоду нам. Якщо ми їмо, значить – ми пограбували християн; якщо п'ємо вино, значить – ми домісили туди християнську кров; якщо підіймаємо промисловість значить – експлуатуємо: якщо вчимося, значить – бажаємо захопити всі професії; якщо маємо свою літературу значить – хочемо відокремитися, якщо мовчимо – ми низькі боягузи; якщо захищаємося – ми зухвалі» [5, 41]

Звинувачення російського суспільства у невігластві або російського уряду в юдофобській упередженості ми вбачаємо хоча і слухними, але недостатніми для пояснення всього комплексу питань, що виникли навколо російського єврейства. Відтак, висловлювані в літературі думки щодо сутності єврейства, на наш погляд слід доповнити наступним спостереженням.

Єврей гармонійно поєднував в собі вельми суперечливі риси представника західної і східної цивілізацій.

Поводячись як представник, свого роду, цеху західного зразка, єврей прагнув порядку, законності і стабільності, підтримував уряд, або, принаймні, намагався зберегти риси лояльності до нього та в рамках законності і порядку був ладен до повсякденної праці.

Своєю ж готовністю до мобілізаційного рушення, єврей реалізував риси східного поселенця, звиклого більше коритися наказам, ніж законам, ладного заради позбавлення від великодержавного та інонаціонального гніту радше орати каміння Юдейської пустелі, ніж південноукраїнський чорнозем.

Обидві ці, на перший погляд, протирічні риси, разом з тим, базувалися на фундаментальних засадах єврейства та Єврейського Закону в широкому розумінні цього терміну.

Цей цивілізаційно-ментальний симбіоз становив унікальну сутність єврейства. Наша думка полягає в тому, що цей симбіоз став основним ґрунтом для активного або пасивного неприйняття єврейства певними колами суспільства, зовнішнім виразом якого стали антисемітизм та юдофобство.

Російське єврейство пройшло певний шлях до того, як зрозуміло неможливість реалізації такої дуалістичності в межах емансипаційних процесів. Палестинофільство стало виразом го-

товності до мобілізаційного рушення, тобто, так би мовити, східної складової цивілізаційно-ментального симбіозу. Ця складова мала свій прояв в процесі утворення держави, який ми розглядаємо як сукупність певних дій і подій: алія, виникнення світового сїонїстського руху, інші політичні дії, що сприяли виникненню єврейської держави.

Європейська, західна складова, була проявлена в активній інтеграції єврейства в загальноросійські суспільні процеси, в прагненні до реалізації таким чином гарантованих державою прав і свобод в рамках російської держави, в прагнення до справедливого закону і державного порядку.

Специфіка російського суспільства, основою якого була вище згадувана готовність до мобілізаційного рушення, готовність радше виконувати накази, ніж закони, полягала в тому, що західну складову єврейської ментальності воно не сприймало за визначенням, а готовність єврейства до рушення не співпадало за своїм напрямом з готовністю до рушення російського суспільства. Російське суспільство, селянське в основі і східне по суті, прагнуло якомога далі віддалитися від держави і від влади, в той же час як єврейський соціум вбачав рішення своїх проблем шляхом державного втручання і державою ж організованих змін.

Ставлення уряду, а, в першу чергу, самого Олександра II до єврейського питання, було неоднозначним та іноді просто невизначеним. З одного боку, після утворення Єврейської Комісії («Комиссия по устройству быта евреев») у 1872 році він вимагав негайного початку її роботи, а з іншого боку роком раніше на звіті Чернігівського губернатора, який вважав, «що для усунення експлуатації місцевих селян євреями, найприроднішим засобом представляється дозвіл всім євреям повсюдного проживання в Імперії», цар написав: «З цим я ніяк не можу погодитись» [3,53]. Дослідник цього питання С.В. Познер зазначає: «...в урядових кругах такого перевороту у відношенні до євреїв, який виявився у відомій частині суспільства, не спостерігалось аж до початку 80-х років. Менш захоплений загальним рухом в розпал визвольної пори, уряд — оскільки, принаймні, справа торкалася єврейського питання, — повільніше відмовлявся від засвоєних в цій області поглядів. До самого початку 80-х років стояв він на тій точці зору, що... (вирішення єврейського питання—авт.) в Росії полягає в повному злитті їх з російським населенням шляхом... вельми повільного... розширення їх прав» [16,46-47].

Ми вважали б за необхідне зупинитися на деяких аспектах упродовж часу досліджуваного нами питання [20, 21, 22] про характер інтеграції російського єврейства в загальноросійські суспільні процеси, розглянувши його на декількох типових прикладах емансипаційних процесів та пов'язаних з ними анти-семітських рефлексій в межах Катеринославської губернії Російської імперії.

Містечкове єврейство західних російських губерній, віддалене від новостворюваних економічних центрів, не маючи достатніх можливостей не тільки розвитку, а й виживання, з середини 60-х років все активніше мігрувало в східному напрямку. Одним з перспективних центрів міграції уявлялася Катеринославщина, чисельність єврейського населення якої невпинно збільшувалась.

Динаміка зміни чисельності єврейського населення виглядала так:

Місцевість	На 1862 рік (осіб)	На 1865 рік	На 1884 рік (осіб)	Зростання 1884 до 1862 року (разів)
М. Катеринослав	3745	5422	6659	1,8
Повіт	25	147	2736	109
М. Верхньодніпровськ	538	952	1580	2,9
Повіт	433	580	1863	4,3
М. Новомосковськ	771	733	1208	1,5
Повіт	722	672	1833	2,53
М. Павлоград	1573	1336	3356	2,13
Повіт	10667	427	1365	Зменш.7,81
М. Олександрівськ	588	428	884	1,5
Повіт	184	12108	5316	28,8
М. Бахмут	1190	841	2300	1,9
Повіт	701	585	1842	2,62
М. Слов'яносербськ	153	161	125	Зменш.1,2
Повіт	Нема даних	585	1080	
М. Ростов	2272	2342	7354	3,23
Повіт	50	221	569	11,4
М. Маріуполь	378	657	1691	4,47

(Дані в таблиці наведені за [14, 70; 1, 16-18])

Стрімке зростання чисельності єврейського населення в регіоні, звільненого від патронату національно-релігійних обмежень містечкової єврейської громади, сприяло швидкому розвитку емансипаційних процесів. Загальне прагнення до освіти, іманентне єврейству, втілювалося у прагненні до освіти світської, а, отже, російської. Вбачаючи єврейство, як національну належність, першопричиною дискримінації, частина єврейства розглядала русифікацію як засіб емансипації. Палестинофільство, в силу своєї слабкості і нерозвиненості, до погромів 80-х років не вважалося як реальною альтернативою: час Герцля, Пінскера і Жаботинського ще був попереду.

Хоча на початку 1880-х років в Катеринославській губернії нараховувалося 23 єврейських приватних училища, 76 Талмуд-Тор і хедерів, що їх утримували меламенти і одне караїмське чоловіче училище, в яких загалом навчалося більше 500 учнів [15, 205], все ж, значна (і додамо – заможна) частина єврейських дітей навчалася в російських світських середніх учбових закладах. У 1882 році на 1909 учнів православного віросповідання приходилося 953 особи юдейського, або 50% у відношенні до православних, в той час як загальна кількість євреїв, що мешкала в 10 містах губернії, у відношенні до православних становила лише 16%. З точки зору губернської влади такий стан речей не вважався нормальним, тому губернатор висловлював занепокоєння: „...у всіх краях Катеринославської губернії єврейський елемент у справі освіти сильно конкурує з населенням православного віросповідання... і християнському населенню немає ніякої можливості змагатися з єврейським елементом” [11, 32-33].

По деяким навчальним закладам губернії картина мала такий вигляд:

Учбовий заклад	Православних учнів	Учнів-євреїв	% євреїв серед учнів
Азовська чоловіча прогімназія	36	22	38%
Бахмут, чоловіча прогімназія	57	62	52%
Верхньодніпровська жіноча прогімназія	94	43	31%
Катеринославська жіноча безплатна школа	84	35	29%

Катеринославська чоловіча гімназія	301	172	36%
Катеринославське реальне училище	55	46	45%
Новомосковська чоловіча прогімназія	53	33	38%
Павлоградська жіноча прогімназія	28	28	50%
Павлоградська чоловіча прогімназія	44	72	66%
Ростовська жіноча гімназія	337	109	24%
Ростовська чоловіча прогімназія	109	89	45%

Дані наведені за [11, 33]

Центральний уряд намагався також впливати на ці процеси. Зважаючи на вплив євреїв, що надзвичайно посилився, в загальні учбові заклади, у 1875 році було скасовано виплату їм на це особливих стипендій. На початку 1881 року була висунута ідея введення відсоткової норми для євреїв в деяких гімназіях і прогімназіях Одеського учбового округу, яка зустріла розуміння в тодішнього міністра народної освіти А.Сабурова, але його наступник барон А.П. Ніколаї відмовився від неї, оскільки, ще коли він був товаришем міністра Головніна, Ніколаї особисто проводив заходи, направлені на заохочення єврейської освіти. Лише коли міністром став граф Делянов, ця ідея знову відродилася.

Розраховуючи вирішити власні соціальні і національні питання на шляху активної русифікації, єврейство, не бажаючи того, протиставляло себе іншим поневоленим народам Росії, для яких русифікація носила характер „утихомирення і розплати” [10, 543]. Єврейство ставало на бік великодержавності, поволі або мимоволі стаючи її провідником, в тому числі, на Катеринославщині, де воно традиційно складало один з найвагоміших національних елементів. М. Френкін констатував: ”Українське і російське єврейство відіграло роль провідника обрусительного централізму і ставало об’єктом незадоволення українського та інших народів” [19, 154].

Небезпідставно стверджується, що чим більше єврейство інтегрувалося в загальноросійські суспільні процеси, тим більше проявлялося активне неприйняття суспільством такого проникнення [13, 152; 22; 91]. Незаможною частиною селянства єврейство, внаслідок роду його занять, розглядалося виключно як клас експлуататорів, а міським ремісництвом і купецтвом як сильний

економічний конкурент [7,12]. Тодішнє суспільство було майже збентежене зростанням ролі єврейства: якщо в дореформену добу духовний вплив єврейства обмежувався єврейською громадою, то тепер, внаслідок емансипаційних процесів, єврейство, в своєму справедливому прагненні звільнення і свободи, „посягнуло” на духовне життя російського суспільства, заповнивши газети, журнали, видавництва, адвокатські контори, включившись до політичної діяльності, як легальної, так і (що особливо викликало незадоволення) антиурядової, нелегальної.

На найнижчому рівні таке незадоволення реалізувалося трагічними антиєврейськими подіями початку 80-х років. Ми згодні з тією точкою зору, [2], що царський уряд не причетний до організації погромів. Царському урядові нічого було чого ділити з лавочно-шинкарським єврейством і ні для чого було організувати пограбування дрібних торговців. Та й рівень розвитку спецслужб ХІХ століття не дозволив би організувати такі масштабні акції та ще й утаємничити факт власної причетності до цього. Треба враховувати й те, що вищі урядові кола складались з представників дворянства, яке розумілося на поняттях „сумління і честь” і чи навряд взяло б участь в організації такої брудної, кривавої і недостойної справи.

На прикладі Катеринославщини бачимо, що більшість погромів починалися і відбувалися в населених пунктах, що числилися як „казачьі станиці” (населення яких перевищувало 1000 осіб) – Камишеваха, Гуляйполе, Царекостянтинівка (мешкало близько 4500 осіб), Кінські Роздори, Воскресенка, Преображенка, Жеребець тощо [11,19], або в великих містах – Катеринослав, Ростов-на-Дону (який тоді ще входив до складу губернії), Новомосковськ. В таких місцевостях відбувалося певне скупчення кримінального, декласованого і денационалізованого, або зрусифікованого (що тотожно), елементу, який ставав основою банд погромників. Не викликає здивування що погромники, як правило, одразу ж грабували винні погребі [11,29-32]. Частина ж місцевого селянства навпаки, активно допомагала євреям, як, наприклад, в тих же Кінських Роздорах, переховавши єврейське майно [11,27-28].

Перебіг подій 1881,1883 років під час погромів на Катеринославщині доводить, що влада активно намагалася припинити

погроми. Наприклад, під час погромів 1881 року в селах Покровському, Гаврилівці і Вербова завдяки особливим старанням місцевого станового пристава Сніжка погроми були припинені в самому початку. В Кінських Роздорах місцевий становий пристав та судовий слідчий разом із місцевим священиком застосовували „усі засоби умовляння для недопущення селян до безпорядків” [11,28]. Характерно, що волосний старшина Шмігель за бездіяльність був „удалений з посади” [11,28]. У 1883 році влада діяла жорстко і безжалісно щодо бандитів: в Катеринославі під час припинення заворушень військами було вбито 25 погромників та заарештовано більше 400 [12,30].

Аналіз характеру цих процесів дозволяє висловити ряд міркувань.

Єврейський вплив в суспільстві, ступінь інтеграції євреївства до загальноросійських суспільно-політичних, економічних і культурних процесів вже у другій половині 70-х років перевищили ту „критичну масу”, що її спроможний був витримати ксенофобський російський соціум.

Є причини й значно глибші. Росія XIX століття – аграрна держава з абсолютною більшістю сільського населення, традиціоналістською ментальністю, залишками феодалізму і елементів родового устрою в житті селянства.

Євреї – нація міська. Родом своїх занять, характером відносин з оточуючим національним середовищем, космополітизмом євреї ототожнювалися з міською цивілізацією, а, значить, із смертельною небезпекою для традиціоналістського російського суспільства.

«Мета уряду, – зазначає В. Нахманович, – злиття євреїв з рештою населення – могла бути досягнута тільки за допомогою корінних змін структури суспільства в цілому, економічного розвитку Західного краю, підняття добробуту всіх прошарків суспільства. Зрівняння ж євреїв в правах з іншими підданими саме по собі не могло ще вирішити задачі знищення національно-релігійного антагонізму, посиленого загальною ворожістю між міськими і сільськими жителями. ...емансипація євреїв мала значення більш психологічне, показуючи народу відношення до них верховної влади. Це, по-перше, запобігло б погромам, а по-друге, відкривши масі єврейського населення широкий і вільний

доступ до всіх занять, не поставило б її у вороже відношення до держави. Відмовившись від такої політики, уряд... загнав євреїв в кут, залишивши ним вихід тільки в еміграцію або революцію» [8, 55].

Єврейське просвітництво, відігравши певну позитивну роль, все ж не спроможне було привести до реальної емансипації. Підтримувана урядом асиміляція була явищем глибоко антиєврейським як за формою так і за змістом. Вона руйнувала фундаментальну сутність єврейства: його цивілізаційно-ментальну дуалістичність і трансцендентну єдність.

Кінцевим рахунком, як позитивні так і негативні процеси сприяли розвитку і виникненню палестинофільського руху, що з кінця століття оформився у вигляді сіонізму – плідної об'єднувальної національної ідеї єврейського народу, що здатна була і спромоглася вирішити всі національні питання єдино можливим способом – шляхом створення національної держави, в якій єврейство як імперативна умова національної належності забезпечує від національних конфліктів, зважаючи на згадані вище унікальні особливості єврейської нації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Еврейское население и землевладение в юго-западных губерниях Европейской России, входящих в черту еврейской оседлости: обработано по поручению Высочайше утверждённой Высшей Комиссии для пересмотра действующих о евреях в Империи законов, редактором Центрального Статистического Комитета В. Аленициным. — СПб, 1884.
2. Екельчик С. Английские историки об антиеврейских погромах // Еврейское население Юга Украины: Ежегодник. — Харьков-Запорожье, 1998.
3. Журнал Комиссии по устройству быта евреев за 18 ноября 1872 года // Материалы Комиссии по устройству быта евреев (по Империи) — Ч.1. — СПб., 1884.
4. Илем И. От мечты к быти. Центральные проблемы в истории сионизма. — Издательство Министерства обороны Израиля, 1991.
5. Дубнов Ш.М. Об изучении истории русских евреев и об учреждении русско-еврейского исторического общества // Евреи в Российской империи XVIII-XIX веков: Сборник трудов еврейских историков. — Иерусалим: Гешарим. — 5755 (1995).

6. Кельнер В. Русско-еврейская интеллигенция: генезис и проблемы национальной идентификации (2-я половина XIX-начало XX века) // Вестник еврейского университета в Москве. - № 3(13).
7. Кругляк Б.А. Торговельна буржуазія в Україні (60 pp. 19 ст.-1914) // УІЖ. — 1994. — №6.
8. Нахманович В. Еврейская политика царского правительства 1870-х гг. Деятельность комиссии по устройству быта евреев. — М., 1999.
9. Некрасова М. Дореволюционные российские либералы и антисемитизм // Корни. Вестник Народного университета еврейской культуры в Центральной России и Поволжье. — Саратов - Нижний Новгород, 1995. — №3-4.
10. Марек П. Борьба двух воспитаний: из истории просвещения евреев в России // Пережитое. — Т.1. — СПб., 1909.
11. Обзор Екатеринославской губернии: приложение ко Всеподданнейшему Отчету Екатеринославского генерал-губернатора за 1881 год. — Екатеринослав, 1881.
12. Обзор Екатеринославской губернии: приложение ко Всеподданнейшему Отчету Екатеринославского генерал-губернатора за 1883 год. — Екатеринослав, 1883.
13. Орлянский В. Еврейский вопрос в России на рубеже XX века // Еврейская мысль сквозь века: Сборник научных трудов по иудаике, еврейской истории и культуре. Вып. 3. — Днепропетровск-Киев, 1999.
14. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1862 год. — Екатеринослав, 1862.
15. Первое столетие города Екатеринослава: Доклад Екатеринославской городской управы к торжественному заседанию Думы 9 мая 1887 года. — Екатеринослав, 1887.
16. Познер С. В. Евреи в общей школе (К истории законодательства и правительственной политики в области еврейского вопроса.) — СПб., 1914.
17. Сосис И. Общественные настроения эпохи «Великих Реформ» // Евреи в Российской империи XVIII-XIX веков. — Москва-Иерусалим, 1995-5755.
18. Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые статистическим комитетом Министерства внутренних дел. — XIII. — Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальничеством. — СПб., 1863.
19. Френкин М. Захват власти большевиками в России и роль тыловых гарнизонов армии в подготовке и проведении Октябрьского мятежа. 1917-1918. — Иерусалим, 1982.

20. Яшин В.О. До питання про характер суспільних процесів в середовищі російського єврейства пореформеної доби // Україна і Росія: досвід історичних зв'язків і перспективи співробітництва (збірник наукових праць).—Кривий Ріг, 2004.
21. Яшин В.О. До питання про роль євреїв в російському визвольному русі в 60-80-ті роки XIX століття // Історичні дослідження і розвідки з всесвітньої історії: Зб. наук. праць. Вип. 1. — Кривий Ріг, 2003.
22. Яшин В.О. Єврейське населення Катеринославщини в загальнооросійських суспільно-політичних процесах пореформеної доби // Література та культура Полісся. Вип. 27. Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті. — Ніжин, 2004.

МОСКАЛЕНКО В.Г.
доцент, кандидат
історичних наук

РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ВИБОРІВ В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Початок ХХ ст. був одним з найдинамічніших періодів української політичної історії. Революційний процес в Російській імперії позначився зростанням кількості та поживленням діяльності політичних об'єднань українців, піднесенням їхньої політичної свідомості.

Ще з кінця ХІХ ст., незважаючи на жорстоке переслідування російським царизмом представників національно-патріотичного руху, його фактичний розкол, на українських землях все ж збереглися патріотичні сили, які згодом зуміли розбудити і підняти на боротьбу переважно консервативне, промосковське налаштоване тогочасне українське суспільство.

У 80-90-х роках провідну роль у боротьбі за українську державницьку ідею відігравали представники нової генерації, виховані на ідеології безкомпромісного українського націоналізму, які вже не задовольнялися культурницькою діяльністю, а прагнули здобути для України всю повноту національних та політичних прав. Вони йшли паралельно з європейським визвольним рухом, але своїм шляхом, у рамках власних національних

політичних організацій. Ці новостворені об'єднання та партії спромоглися закласти міцне та надійне підґрунтя для подальшої практичної боротьби національно-патріотичних сил за створення суверенної Української держави.

Першою такою українською політичною організацією, що стояла на засадах повної самостійності України, було “Братство тарасівців” – нелегальна студентська організація, яку створили у 1891 р. І.Липа, М.Міхновський та Б.Грінченко.

У програмі “Братства тарасівців” проголошувалася самостійна, суверенна, федеративна Україна, на чолі з вищим органом влади - сеймом, рівним представництвом громадян на виборах. У 1893 р., після розгрому “Братства тарасівців”, частина його членів відійшла від самостійницьких ідеалів, ставши автономістами-федералістами (Б.Грінченко, М.Вороний, В.Чеховські та інш.). Решта залишилися, як і раніше на самостійницьких позиціях.

Не дивлячись на розгром, “братство” переконливо довело, що, незважаючи на загальноросійські впливи і надмірне захоплення частини інтелігенції культурництвом, в українському суспільстві поступово відроджувались і набирали сили державницько-самостійницькі настрої, що виступали як альтернатива, антитеза автономістично-федералістичним поглядам. Вперше проголошена самостійницька перспектива підготувала сприятливий ґрунт для поширення цієї ідеї. Вона втілилася й розвинулася пізніше в теорії і практиці різних національних партій та груп, що дотримувалися чіткої державницько-самостійницької орієнтації. На той час багато політичних партій (РУП, УСДП, УНДП, УСП, УДП, УДРП) у своїх програмах висували вимоги прийняття конституції, запровадження парламентаризму, пропорційного представництва у виборчому процесі та інш.

Так, керівництво Революційної Української Партії (заснована у 1900 р.) під безпосереднім впливом національного відродження центрально – та південноєвропейських народів спочатку схилилося до розробки ідеї державного самовизначення України в історико-юридичному плані.

За пропозицією Д. Антоновича відомий харківський адвокат – самостійник М. Міхновський розробив своєрідну програму дій партії, яка була надрукована у Львові (1900р.) під назвою

"Самостійна Україна" і таємно поширена на українських землях, що перебували у складі Російської імперії.

М.Міхновський в програмі, спираючись на тисячолітню традицію української державності, обґрунтував права України на самостійне існування. Пропонувалося створення президентської республіки, яка складалася з 9 земель, законодавчу владу обіймала рада представників та сенат. Ідея двох палат парламенту враховувала національно-економічні відмінності земель. Сенат складався з депутатів обраних від кожної землі, а рада представників - з депутатів від рівних виборчих округів.

Право обирати і бути обраним до вищих і місцевих органів влади належало українцям, яким виповнилося 25 років, але не старшим 70 років, що проживали "у тій самій громаді не менше року" [11,63,65].

Вибори повинні бути рівними, прямими, загальними, таємними. В програмі встановлювалася кількість громадян, що обиралася до ради представників (1 від 25 тисяч виборців) і до сенату (1 від 12 тисяч 500 виборців). Місцеві органи влади – земські і громадські ради обирались в кожній із 9 земель України, які з поміж себе вибирали управи, "тобто всі урядові були виборні" [11,63,65].

Судячи зі статей програми "Самостійна Україна" М.Міхновського, можна констатувати, що фактично в теоретичному плані пропонувалася мажоритарна виборча система. В подальшому ідейна еволюція партії привела до появи дещо інших поглядів відносно самостійності України та виборчої системи. У грудні 1905 р. частина партії, очолювана М.Поршем, В.Винниченком, Д.Антоновичем, С.Петлюрою стала ініціатором скликання II з'їзду РУП, на якому партію було перейменовано в Українську соціал-демократичну робітничу (УСДРП), прийнято нову програму і статут. За основу Програми УСДРП була взята програма німецьких соціал-демократів. Партія у своїх ідейних переконаннях віддавала перевагу марксівському соціалізму, а гасло самостійності України вважала другорядним політичним завданням.

В програмі наголошувалося на необхідності повної автономії України у внутрішніх справах із забезпеченням рівноправності населяючих її національностей. Проголошувалося загальне, рівне, пряме виборче право з таємним голосуванням для ко-

жного громадянина “старше 20 років” та право виборців бути обраними у будь - яку представницьку інституцію, “пропорційне представництво” [8,9].

Таким чином, напружена ідейна боротьба та пов’язані з нею питання та розголови в РУП наочно засвідчили ціннісні орієнтири представників українського ліворадикального руху, що намагався поєднати в собі як націоналістичні, так і соціалістичні тенденції, перейшовши від мажоритарної до пропорційної виборчої системи.

В програмних документах інших національних партій соціалістичного спрямування на українських землях – Української партії соціалістів-революціонерів (створена у 1906 р.), Української партії соціалістів-федералістів (утворена в кінці 1905 р.) – наголошувалося на необхідності прийняття пропорційної виборчої системи [1,18,31].

Поряд з національними партіями соціалістичного спрямування на території сучасної України поступово починає розвиватися й ліберально-демократичний рух. Проте, на відміну від радикалів, ліберали починають оформлятися в політичній організації дещо пізніше – практично напередодні першої російської буржуазної-демократичної революції.

З ініціативи молодих членів українських громад у середині 1904 р. було створено українську демократичну партію (УДП) на чолі з поміркованими громадськими діячами О.Лотоцьким, Є. Чикаленком та Українську радикальну партію, яку очолили Б.Грінченко та С.Єфремов. Обидві партії займали послідовно ліберально-демократичні позиції, обстоюючи ідею встановлення у Російській імперії конституційної монархії, яка б, у свою чергу, надавала право встановлення автономії, пропорційної виборчої системи на українських землях. У 1905 році партії об’єдналися в Українську демократично-радикальну партію (УДРП), яка також як її попередниці, обстоювала аналогічні програмні цілі.

З вищевикладеного можна констатувати, що вперше проголошена українськими політичними партіями самостійницька перспектива, обрання органів влади за пропорційною виборчою системою підготували сили та ґрунт для поширення цих ідей. Вони втілювалися пізніше в теорії і практиці різних національних партій та груп, що дотримувалися чіткої державницько-самостійницької організації.

Теоретичний розвиток виборчої системи в програмах політичних партій йшов паралельно з її розробкою в теоріях, конституційних проектах діячів національного руху, видатним представником якого був М.С.Грушевський.

Політичні переконання М.Грушевського розвивалися в традиції українського національного руху XIX ст. Ці традиції поєднували національне пробудження з народолюбством, федералізм з демократією і ставили їх у зв'язок із загальною вірою в благодію впливи розвитку і освіти. Михайло Сергійович відіграв важливу роль у політичному житті України. Він був радником і критиком політиків і суспільно-громадських діячів різних напрямів. У 1905 р. він брав участь в організації українського парламентського клубу в російській Державній думі, став широко відомим поборником федеральної децентралізації Російської імперії. У травні 1905 р. М.Грушевський друкує проект майбутнього конституційного ладу Російської імперії [6, 245-258]. Він розділив свою статтю "Конституційне питання і українство в Росії" на дві частини. У першій частині дається оцінка сучасному політичному становищу в Росії і обговорюється, як прихильники українського національного руху можуть успішно брати участь у загальному русі, що домагається політичних реформ. Друга частина складалась з докладного проекту конституції.

М. Грушевський погоджувався з російськими лібералами про необхідність обрання всеросійського парламенту з двома палатами, в одній приблизно 2500 депутатів-представників народу, а у верхній палаті-делегати від країв і міст. Однак, він вважав, що всеросійський парламент не може бути єдиною представницькою установою.

М. Грушевський детально розробив свій зразок національно-територіальної децентралізації Російської імперії. Згідно з його конституційним проектом необхідно провести вибори в обласні сейми на базі загального, рівного, прямого і таємного голосування. Делегати з цих сеймів будуть послані в одну з палат парламенту. Пропонується обирати в центральний парламент депутатів шляхом вибору окремих членів обласних сеймів: одного депутата від чотирьох членів обласного. Це б дало змогу широко репрезентувати громадську думку у вищому органі влади, водночас привело б до зменшення розмірів виборчих округів (на 100 тисяч) і обмежило б кількість депутатів центрального

парламенту (з 2500 до 600 депутатів). У проекті наголошувалося на створенні виборчих бюро, які складалися з представників усіх партій, що братимуть участь у голосуванні і зможуть наглядати за виборами, щоб уникнути продажно́ї практики спотворення результатів виборів.

Таким чином, конституційний проект М. Грушевського явно був написаний в рамках традицій розвитку української політичної думки XIX ст.: від всеслов'янських сентиментів кирило-мефодіївських братчиків до децентралізованого лібералізму Михайла Драгоманова - ця традиція була проникнута ідеєю федералізму, виборності вищих і місцевих органів влади, мажоритарною системою. Національно-територіальну децентралізацію М. Грушевського рішуче відкидали керівники російського "визвольного" руху, які вважали, що менші нації повинні розчинитися у величезній масі російського народу. Однак, М.С. Грушевський продовжував розвивати свої ідеї національно-територіальної децентралізації і федералізму аж до самого початку першої світової війни.

Констатуючи загалом демократичний характер програм національних українських політичних партій, теорій, конституційного проекту М. Грушевського, слід зазначити, що теоретично було розроблено принципи виборчого процесу (загальність виборчого права, принцип рівності, вид виборчої системи), але в практичній площині йшло значне відставання від європейських та інших держав.

В більшості країн світу до I світової війни йшов процес формування інституту виборності. На початку XX ст. в Європі виникають нові держави: Польща, Австрія, Чехословаччина, Угорщина. Широкі національні рухи, революційні потрясіння прискорили трансформації ієрархічного суспільства в громадське в провідних індустриальних країнах: США, Франції, Німеччині, Швейцарії, Іспанії, в яких приймаються нові конституції. Відповідно до останніх, суттєві зміни відбуваються у сфері виборчого права.

Принципово змінилося загальне виборче право, яке передбачало право участі у виборах всіх громадян країни, які досягли визначеного законом віку, без будь-яких обмежень, за винятком тих, що передбачені законом. Раніше виборче право не мало загального поширення і участь громадян у виборах обмежувалася

всілякими виборчими цензами. Виборчі цензи встановлювалися за такими ознаками: володіння майном, расова чи етнічна належність, походження, стать, освіта, мова, термін осілости, віросповідання, політичні переконання, рід і характер занять. Бували навіть “моральні” виборчі цензи – вимога мати “добрий характер”, не робити “негідних вчинків” тощо.

Так, напередодні революції 1848 року у Франції на підставі майнового цензу (200 франків) до участі у виборах були допущені тільки 241 тисяча виборців, в той час як населення країни становило 25 млн. чоловік. Для отримання ж права балотуватися на обрання депутатом треба було сплатити податок понад 1 тис. франків і досягти 40-річного віку. Таких осіб в країні було усього 15 тис. У деяких штатах США майновий виборчий ценз зберігався аж до другої половини XIX століття. В Англії до 1875 року робітники були цілком усунені від участі у виборах. Позбавлені права бути обраними до палати общин парламенту були усі церковні ієрархи, державні службовці, поліцейські та військовослужбовці. Згідно з чинним тут законом, вони зобов'язані зберігати свій політичний нейтралітет і автоматично втрачають роботу у разі висування їхньої кандидатури до парламенту.

Тривалий час виборче право було суто “чоловічим” і не поширювалося на жінок. Ценз за ознакою статі був одним з найбільш стійких обмежень виборчого права. Боротьба за скасування цього обмеження, яка розгорнулася в Європі та Америці наприкінці XIX - початку XX століття, отримала назву “рух суффражистів”. В Англії реформа виборчого законодавства надавала право голосу чоловічому і частково жіночому населенню країни (1918 р., повністю у 1928 р.), не була новиною для країн буржуазної Європи. В Швейцарії, Іспанії, Греції, Бельгії, Франції, Німецькій імперії загальне виборче право було запроваджене ще до I світової війни, а після її закінчення – в США, Польщі, Чехословаччині, Японії та інших країнах.

В більшості країн світу на початку XX ст. йшов процес формування виборчих систем. Головною ознакою, що відрізняла одну виборчу систему від іншої, був порядок визначення результатів виборів. Мажоритарна система діяла в США, Франції, Великобританії та інших, пропорційна – в Німеччині, Польщі, Бельгії, Іспанії, Австрії, Швейцарії та інших. Якщо абстрагуватися від тонкощів національного виборчого законодавства окре-

мих країн і розглядати виборчі системи за певним принциповим підходом, то останні можна розглядати як мажоритарні, пропорційні та змішані.

Мажоритарна система є найстарішою серед виборчих систем. Назва її походить від французького „majorite” що означає “більшість”. Мажоритарною системою вважається система визначення результатів виборів, завдяки якій депутатський мандат від округу одержують тільки ті кандидати, які отримали встановлену законом більшість голосів, а усі інші кандидати вважаються не обраними (зараз діє у 83 країнах світу). Залежно від того, як визначається кількість голосів, необхідних для обрання кандидата, розрізняють: мажоритарну систему абсолютної більшості, відносної більшості, кваліфікованої більшості. При застосуванні мажоритарної системи виборчі округи найчастіше бувають одномандатними. Рідше трапляється варіант багатомандатних округів. В одномандатних округах голосування відбувалось, як правило, персоніфіковано, у багатомандатних - як за певних осіб, так і за партійними списками.

Другим видом виборчих систем є пропорційна система, яка вперше запроваджена у 1889 р. в Бельгії, а зараз використовується в 57 країнах світу. За пропорційної системи депутатські мандати розподілялись між партіями, пропорційно кількості голосів виборців, зібраних кожною з них у межах виборчого округу. При застосуванні цієї системи-округи завжди багатомандатні. За впливом виборців на розташування кандидатів у списку для голосування можна виділити наступні види пропорційної системи: з жорсткими та напівжорсткими списками, преференціями.

При застосуванні жорстких списків виборці голосують за партію, яку вони обирають. У виборчому бюлетені вказуються тільки назви, емблеми партій, іноді певна кількість перших кандидатів у партійних списках. Система жорстких списків практикується у Іспанії, Португалії, Ізраїлі, Росії, Україні.

Система напівжорстких списків передбачає можливість для виборців голосувати: за список в цілому та визначати преференції. У першому випадку голоси виборців підраховуються за системою жорстких списків, у другому - за системою преференцій. Ця система діє в Швейцарії, Австрії, Італії.

Використовуючи систему преференцій (в перекладі означає "перевага") виборці роблять помітку навпроти номеру того

кандидата від партії, за якого віддають свій голос. Таким чином, обирається той, хто отримав найбільше число преференцій. В разі рівності кількості преференцій у кількох кандидатів від партії перевагу віддають тому, хто займає вище місце у партійному списку. Система преференцій функціонує в Бельгії, Нідерландах, Фінляндії.

З вищевикладеного, можна констатувати, що пропорційна система з жорсткими списками має свої переваги: при голосуванні обирається перш за все політична платформа і програма майбутньої діяльності партії. За формою впровадження дана система є найпростішою. Недоліком цієї системи є те, що голосуючи за партійними списками виборці можуть обрати некомпетентних, непопулярних політиків.

Система преференцій дає змогу розширити сферу волевиявлення виборців, бо вони голосують за списки і персонально за кожного кандидата в депутати, хоча й орієнтуються більш на окремих політичних осіб, а на інтереси й завдання партії в цілому.

Для подолання вад системи жорстких списків і преференцій було запроваджено систему з напівжорсткими списками, однак і вона не є оптимальною.

Загальною ж вадою пропорційної системи в цілому є досить складна система підрахунку голосів виборців. Це математичне обрахування складається з двох етапів. На початковій стадії кожен список отримує стільки місць, скільки разів він відповідає виборчому коефіцієнтові. Виборчий коефіцієнт (виборча квота) це дільник, що використовується для визначення кількості місць, які отримає кожен список під час розподілу. Найчастіше використовують простий коефіцієнт, що одержують після голосування шляхом ділення в кожному окрузі окремо загальної кількості поданих голосів на кількість місць на заміщення.

При пропорційній системі, з метою запобігання зростанню кількості дрібних, непередставницьких партій, запроваджують виборчий бар'єр. Його суть полягає в тому, що для участі у розподілі місць після голосування допускаються тільки ті партії, що набрали певний, законодавчо встановлений відсоток голосів. В країнах світу виборчі бар'єри бувають різноманітними. Ізраїлі - 1%, Нідерландах -- 0,67%, Швеції, Росії, Німеччині - 5%, Туреччині - 10%.

Існував досить широкий спектр змішаних систем, які були поєднанням мажоритарної та пропорційної. Змішані виборчі системи застосовувались, як правило, в тих країнах, де йшов пошук і становлення виборчих систем (використовується в 20 країнах світу). Іноді змішані системи запроваджувались в модифікованому вигляді з перевагою тієї чи іншої виборчої системи. Найпростішим варіантом змішаної системи було паралельне комбінування: половина депутатів представницького органу обиралась за мажоритарним, інша з пропорційним принципом. За цією системою половина мандатів розподілялась по одномандатних округах, решта - за пропорційним принципом - по багатомандатних.

З вище викладеного можна констатувати, що на початку ХХ століття в ряді країн світу відбувається становлення демократичних інституцій. Головними чинниками, що сприяли цьому, були індустріалізація, урбанізація, поява буржуазії та “середнього класу”, формування робітничого класу та його організацій і т.п. Демократичні рухи, революції призвели до зміни політичних режимів, викликали розвиток правового законодавства інституту виборів.

З початком нового тисячоліття в суспільстві осмислюється минуле, аналізуються причинно-наслідкові зв'язки між найважливішими подіями. Вчені вважають що найбільший вплив на розвиток людства здійснила світова війна 1914 – 1918 рр. Не дивно, що збройний конфлікт планетарного масштабу призвів до остаточного порушення рівноваги між державою та суспільством і послугував сильнодіючим каталізатором суспільних катаклізмів. Каталітичний вплив світової війни викликав революції, які призвели до загибелі чотирьох імперій, в тому числі Російської, де особлива гострота суспільних суперечностей відкрито проявилася десятиріччям раніше, у 1905 – 1907 рр. У кожній країні шукали власні варіанти виходу з кризи.

Перемога Лютневої революції 1917 р. в Росії, падіння самодержавства викликали велике піднесення національно-визвольної боротьби поневолених народів. Вони пробуджувалися до самостійного демократичного життя, прагнучи побудувати незалежні суверенні держави. Докорінно змінилася політична ситуація в Україні. Події в Петрограді прискорили початок української національно-демократичної революції.

Тимчасовий уряд на чолі з князем Львовим проголосив Росію республікою і декларував демократичні свободи. Проте було б марно шукати будь-які "заслуги" цієї революції у безпосередньому розв'язанні українських проблем. Тимчасовий уряд пішов на певні поступки, але не з власної ініціативи і не через запровадження таких норм національного співжиття, які б дозволяли досягти хоч незначного прогресу, а виключно під тиском подій Української революції, що стала природним-безпосереднім наслідком, логічним продовженням Лютневої революції.

Лютнева революція, відкривши можливості для участі в політичній боротьбі найширшим масам, створення їх організацій як важелів для реалізації віковичних прагнень, стала могутнім стимулом, прискорювачем визвольних процесів, що набрали величезних масштабів і цілеспрямованості.

Нагромадивши гігантський потенціал протесту, нестримного прагнення до волі, жагучого бажання самому розпоряджатись власною долею, український народ могутнім потоком влився у спільний процес демократичних перетворень, здійснюючи вагомий внесок у незворотність започаткованого переустрою суспільства. Водночас виявились і потужні тенденції, що виокремлювали події в Україні в самостійний напрям революційної боротьби, дедалі надаючи їм характеру справжньої національно-демократичної революції. Вона характеризувалась українським національним відродженням, визнанням державного статусу України, проголошенням її автономії та державної незалежності. Могутня хвиля національно-визвольного руху охопила всі верстви українського суспільства. Після довгих років бездержав'я революція розбудила українців, спонукала їх політичні сили не тільки до теоретичного, а й до практичного втілення в життя проголошуваних ідей. На порядку денному постало питання про самовизначення України і відродження її державності.

Біля витоків революційного процесу в Україні стояла створена на початку березня 1917 року Центральна Рада - представницький орган для організації, репрезентації і координації національно-політичного життя. Вона увібрала в себе весь цвіт українства, об'єднала в творчому пориві основні політичні сили нації. Скерувували розвиток Української революції національні партії - Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська соціал-демократична робітничка партія, Українська партія соціалістів-федералістів і їх лідери.

Великий ідейний вплив на політичні процеси, що розвивалися 1917 – початку 1918 років, мали: Голова Центральної Ради, видатний український вчений та громадський діяч М.Грушевський. До провідних діячів Центральної влади належали В.Винниченко, Д.Дорошенко, С.Єфремов, М.Ковалевський, С.Петлюра, П.Христюк, Є.Чикаленко та М.Шаповал.

Стрижнем Української революції стала боротьба за досягнення великої мети відродження української нації в усіх проявах її розвитку і існування - економічному, політичному, державотворчому, духовному. Керманічі національно-визвольних перетворень вважали, що повномасштабне розв'язання державотворчих проблем немислиме без органічного зв'язку з нагальними соціальними перетвореннями на користь абсолютної більшості нації – трудящих.

Наріжними основами концепції революції стали прагнення до закріплення демократичних завоювань у всеросійському масштабі, в умовах, коли можна було розраховувати на запровадження української державності і спільно з іншими націями і народами колишньої Російської імперії здійснити національні перетворення.

Тісне взаємопоєднання двох основних начал – національно-державотворчого і соціально-визвольного – найприкметніша риса головних документів Центральної Ради - всіх чотирьох її Універсалів. Це видатні віхи, що знаменували кроки української нації до власної державності, від декларування намірів запровадження широкої національно-територіальної автономії у федеративній демократичній Росії до проголошення Української Народної Республіки суверенною державою українського народу. Провідне ядро діячів Центральної Ради віддавали перевагу поступальним, реформістським методам досягнення поставленої мети.

Більшість з представників Центральної Ради були людьми озброєними не стільки значним політичним досвідом, скільки глибиною знань, зорієнтованих головним чином на народознавчі галузі пізнання - історію, етнографію, красне письменство тощо. Це спричинило чітку тенденцію наслідування, навіть з формального боку, національних традицій, що, зокрема, відмічалось в назвах основних державно-правових актів цього періоду - Універсалів, у відродженні козацтва як форми військової організації та символіці, яка супроводжувала процеси державотворення.

Фундатори української державності 1917 року орієнтувалися також і на найсучасніші європейські зразки демократизму, намагаючись кожен етап процесу творення спрямувати у правове річище. Нагальною потребою часу було відстоювання демократичних свобод, забезпечення реальної рівності всіх людей. М.С.Грушевський вважав: “Однакове право повинні мати пани і мужики, багаті і робітники, освічені і прості, чоловіки і жінки, якого б хто був народу і віри – всім одне право. Всі мають право вільними голосами вибирати собі всяку владу. Всім повинний бути доступ до виборних урядів, хто тямущий і може його сповняти” [7, 69].

Забезпечення волі, свободи рівності визначальною мірою залежало від характеру організації влади в країні. Голова Центральної Ради зазначав: “Щоб не було ніякої тісноти від влади людям, щоб вона... не накидала їм своєї волі, не має бути іншої влади, тільки з вибору народності! Се називається устроєм демократичним – щоб народ сам собою правив. Як у селі все має становити вибрана сільська рада, а правити виборча сільська управа, так має бути в повіті, в губернії і всім краю!... Такий устрій, коли не має бути ні царя, ні короля, всі власті і всі установи мають бути з вибору народного,... щоб Росія з царства зробилася демократичною республікою” [7, 70].

М. Грушевський пропонував водночас і перевірений досвідом передових країн механізм залучення народу до участі в державотворенні, в управлінні державою. Це передусім запровадження демократичної виборчої системи. “Вибори мають бути такі, щоб всі мали право вибирати, щоб кожен мав тільки один голос і голос голосові був рівний. Щоб вибирати відразу кого треба, а не так, щоб вибирати спочатку виборців, а ті вже вибиратимуть кого треба. Треба, щоб голосування було тайне, письменно – щоб не можна було знати, хто за кого голосував. Се зветься чотирьохчленне виборче права: загальне, рівне, пряме, і тайне. Воно найкраще запевняє право свободного вибирання.

Вибрані депутати мають становити закони людям. Вибрані власті мають завідувати всіма справами. Власті всякі мають вибиратися тільки на певний час, на скільки там років, і за свою діяльність... мають відповідати перед виборним судом. Вибрані до законодавчої роботи депутати, крім того, що вибираються теж на недовгий час, скажімо на три роки, важливіші закони

мають подавати під волю всього народу, щоб він свою думку про них вимовив” [7, 70]. Теоретичні міркування М.Грушевського Центральній Раді необхідно було втілити в практичну діяльність.

За час існування Центральної Ради, продовжуючи традиції Гетьманської держави, Конституції Пилипа Орлика (1710р.), йшов подальший розвиток інституту виборності. Особливе місце в історії становлення інституту виборності за умов відновлення української державності посідали вибори до Установчих Зборів Української Народної Республіки. Вперше про Установчі Збори, як складову частину демократичного устрою нової України, йшлося в ухвалі селянського з’їзду в травні 1917 р. Було вирішено не чекати Всеросійських Установчих Зборів, а спочатку скликати українські, доручивши їм остаточно вирішити питання про самоврядування. У Першому Універсалі Центральної Ради (червень 1917р.) підкреслювалося, що український народ на своїй землі має право сам розпоряджатися своїм життям: ”Хай порядок і лад над Вкраїні діють вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські Збори” [2]. У Другому Універсалі (липень 1917р.) зазначалося: “Прямуючи до автономного ладу на Україні, Центральна Рада в згоді з національними меншостями України підготовлятиме проект законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Учредительного Зібрання” [10]. 12 жовтня 1917 р. Центральна Рада ухвалила, а Мала Рада затвердила “Закон про вибори до Українських Установчих Зборів”.

Згідно з ним обраними мали бути 301 депутат (1 депутат від 100 тисяч виборців) з дотриманням принципу пропорційного представництва за партійними списками. Вибори повинні були проводитися по округах, де встановлювалась система спеціальних, недержавних виборчих органів – виборчих комісій, на основі коаліційного членства. Вимагалось обов’язкове членство правників, представників місцевих державних владних структур, органів самоврядування. Передбачалась широка компетенція системи виборчих комісій: вони розглядали всі без винятку питання виборів. Діяльність виборчих комісій мала здійснюватися відкрито і гласно. Законом встановлювалась досить широка

і глибока регламентація всіх без винятку стадій виборчого процесу. Процедури голосування і підрахунку голосів були відпрацьовані на рівні, близькому до сучасних вимог.

Жовтневий переворот більшовиків докорінно змінив становище політичних сил Росії. Центральна Рада негативно поставилася до захоплення влади більшовиками. Розвиток подій в жовтні 1917 року підводив Україну до проголошення незалежності. Важливим політико-правовим перед конституційним кроком на цьому шляху стало прийняття Центральною Радою Третього Універсалу (листопад 1917р.), який проголосив утворення Української Народної Республіки на федеративних засадах з Росією, демократичні права і свободи громадян, затвердив день виборів до Українських Установчих Зборів – 27 грудня 1917р. і день їх скликання – 9 січня 1918р. [3].

В цей час у Харкові в складній політичній обстановці 11-12 грудня 1917р. відбувся Перший Всеукраїнський з'їзд рад, на якому було оголошено Центральну Раду поза законом, вся повнота влади передана Всеукраїнському з'їздові Рад, а на місцях – радам робітничих, селянських і солдатських депутатів. Україна оголошувалася Республікою Рад. У період між з'їздами Рад влада належала ЦВК України, обраному на з'їзді у складі 41 особи на чолі з Ю. Медведєвим. Було обрано радянський уряд України – Народний Секретаріат, а також поширено на територію України діяльність декретів та інших законодавчих актів Росії. Для підтримки цієї акції з Росії в Україну були послані війська більшовицької Росії. Але, незважаючи на це, був створений Головний комітет у справах виборів до Установчих Зборів УНР, повітові, окружні, а також виборчі комітети на місцях. У зв'язку із загостренням ситуації навколо УНР, вибори в деяких виборчих округах довелося перенести /Бердичівському, Катеринославському, Кременчуцькому, Тарашанському та ряді фронтових округів/.

У переважній більшості округів, де вибори відбулися, 27 грудня 1917 р. було обрано 171 члена Українських Установчих Зборів. На жаль, через війну, провести до кінця вибори і скликати Українські Установчі Збори не вдалося. На початку 1918 р. Центральна Рада прийняла Четвертий Універсал. Необхідно зауважити, що документ було позначено 9 січня 1918 р. – днем, коли планувалося відкрити Українські Установчі збори, хоча

редакційна робота тривала до 11 січня, а проголосовано і затверджено Універсал було в ніч на 12 січня 1918 р.

IV Універсал проголошував Україну самостійною, не від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу та ряд інших важливих положень, щодо державного устрою України. Влада в ній буде належати тільки народові України [4].

Звертаючись до народу України, Центральна Рада заявляла: "...в тяжку годину відродилась воля України. Чотири роки лютої війни знесли наш край і людність. Фабрики товарів не виробляють. Заводи спиняються. Залізничі розхитані. Гроші в ціні падають. Хліба зменшується. Насуває голод. По краю розплодились гурти грабіжників і злодіїв, особливо коли з фронту посунуло військо, зчинивши криваву різню, заколот і руїну на нашій землі.

Через усе це не могли відбутися вибори в Українські Установчі збори в прописаний нашим попереднім Універсалом час..." [12, 102].

IV Універсал завершував процес складного суперечливого розвитку українського національно – визвольного руху, який врешті – решт вирвався з тенет автономії та федералізму. Віддаючи перевагу мирним засобам розвитку держави, Центральна Рада намагалася встановити в Україні демократичний устрій.

В IV Універсалі визнавалось за необхідне якнайшвидше прийняття Конституції. Після проголошення IV Універсалу парламентська комісія Центральної Ради підготувала проект конституції, який враховував реалії самостійницького статусу України.

На засіданні Малої Ради 27 квітня 1918 р. від фракції соціалістів-революціонерів А.Степаненко запропонував доручити комісії Центральної Ради, яка написала для Установчих зборів проект Конституції України, негайно внести його в найближче засідання на розгляд і затвердження Малої Ради.

На останньому засіданні Центральної Ради 29 квітня 1918 р. було заслухано й ухвалено проект Конституції. "Статут про державний устрій права і вільності УНР". Основний закон готувався на зразок демократичних конституцій Європи та США і заклав правові підвалини відродження Української держави.

В Конституції УНР заявлялося, що Україна є суверенною, самостійною і ні від кого незалежною державою. Суверенне

право належить народові і здійснюється через Всенародні Збори України. Одним із головних принципів, що знайшов втілення в Основному Законі – це принцип розподілу функцій різних гілок влади в державі – законодавчої (Всенародні Збори), виконавчої (Рада народних Міністрів), судової (Генеральний Суд).

Конституція мала широкий спектр гарантій прав особистості. В ній наголошувалося, що вибори до Всенародних Зборів, всіх виборчих органів місцевого і громадського самоврядування мають всі громадяни УНР (у тому числі військові і біженці). Характерно, що громадянськими правами могли користуватися нарівні як чоловіки, так і жінки, які досягли 20 років. Конституційно визначалось, що вибори мали здійснюватись на основі загального, прямого виборчого права і таємного голосування [11, 79-80].

Підводячи підсумок, можна зробити висновок, що поява Конституції УНР стала закономірним результатом розвитку політичного процесу в Україні, започаткованого в березні 1917 року. Вона юридично оформила відродження державності України і дала політико-правові імпульси впорядкування та стабілізації суспільства. Норми Конституції УНР разом із Законом про вибори до Українських Установчих Зборів, які формували засади виборчого права на той час, становлять значну віху в історії зародження демократичних основ виборів до вищих і місцевих органів влади. Однак через воєнно-політичну нестабільність, прийнята Центральною Радою Конституція так і не була впроваджена в життя, бо в день її проголошення, за підтримки окупаційної влади, відбувся державний переворот під кольорами українського гетьманату П.Скоропадського.

Гетьманський переворот звів нанівець історичний час Конституції УНР. В перший день свого правління П.Скоропадський обнародував два маніфести “Грамоту до всього українського народу” та “Закон про тимчасовий і державний устрій”, які скасували прогресивні починання Центральної Ради. Згідно з цими актами встановлювався режим особистої влади Гетьмана України: йому належало право ухвали законів, призначення голови виконавчої влади – Отамана Ради Міністрів та затвердження її складу, здійснював загальне керівництво зносинами з іншими державами.

Маніфест поновлював право приватної власності, гарантував наділення землею малоземельних селян, забезпечення прав

робітників. У “Законі про тимчасовий державний устрій України” окреслювалися головні напрями діяльності нового уряду в галузі забезпечення політичних та соціальних прав населення, організації місцевого самоврядування.

Проте для кожного громадянина право вільного вибору місця проживання і праці та виїзду за кордон зберігалося навіть у цих актах. І хоча демократичність змісту законів, зважаючи на обставини приходу до влади і характер встановленого режиму, є дуже сумнівною. Позитивним, мабуть, є саме прагнення до впорядкування законодавчого процесу і законності як форм державного управління.

Водночас в маніфестах наголошувалося, що всі законодавчі акти і укази діють до скликання Установчих зборів, закон про вибори яких буде видано незабаром [11, 86-90]. Інших положень про інститут виборності в програмних аспектах гетьмана П. Скоропадського не містилося.

Піднесення національно-визвольного руху, державотворчий процес та започаткування інституту виборності відбувалось і у західноукраїнських землях. Перша світова війна призвела до різкого загострення обстановки на них, поглиблення соціально – економічної і політичної кризи в Австро-Угорщині.

Лютнева революція в Росії, проголошена в Києві Української Народної Республіки посилили прагнення населення Галичини, Буковини та Закарпаття до створення незалежної Української держави та об'єднання зі Східною Україною. Революційне оновлення, розпочате на етнічних українських територіях, являло собою взаємопов'язаний процес і зосереджувалося на досягненні незалежності, державному об'єднанні її земель.

18 жовтня 1918 р. у Львові збори усіх українських послів австрійської Державної Ради і членів Палати Панів, українських представників галицького і буковинського сеймів вирішили конституювати Українську Національну Раду. Першими актами останньої стали її Статут і Прокламація. Статут конституював українську Національну Раду як вищий представницький орган тієї частини українського народу, яка проживає в австро-угорській монархії. Заслуховує на увагу сам порядок утворення Української Національної Ради, який з одного боку, забезпечував певною мірою принцип представництва, а з другого – дозволяв подолати об'єктивні на той час труднощі у проведенні вибо-

рів на західних територіях України. У Прокламації ж були визначені землі, що підлягали під юрисдикцію Української Національної Ради і утворювали нову державу [8, 115-116].

Наступний акт – Тимчасовий основний закон про державну самостійність колишніх земель колишньої австро-угорської монархії ухвалений 13 листопада 1918 р. був конституційним, хоча й дуже обмеженим. В його п'яти артикулах конституювалися лише найзагальніші, первинні державно-правові засади, серед яких проголошення принципу народного суверенітету, демократичних засад народного представництва, обов'язковість скликання Установчих Зборів та інш. [9, 42-43]

Природно, що для створення й ефективного функціонування державного механізму, бодай лише до скликання Установчих Зборів, таких організаційних юридичних засад було недостатньо. До того ж Українська Національна Рада і її повному складі за тих історичних умов була надто громіздкою, щоб оперативно виконувати свої функції. Спробою розв'язати ці проблеми і стало створення спеціального органу Української Національної Ради – Виділу [9, 62-63]. Певною мірою – за способом утворення, за повноваженням – цей орган був попередником (не історичним, звичайно, а організаційним) Президій Верховних Рад, що існували у нас за радянського часу.

Одним з документів того часу була “Ухвала Всенародних зборів угорських Українців з дня 21 січня 1919 року” (Конституція Закарпатської України). Він відображає ще один момент політико-правової картини становлення української державності в ті роки. Йдеться про державність угорських українців, їхнє відособлення від Угорщини і воз'єднання із Соборною Україною.

Перебіг створення вищезгаданих актів, лаконічність і фрагментарність свідчать про історичну необхідність їхньої появи, хоча тема інституту виборності, поки що, залишалась поза увагою політиків. Чи можна робити закиди її лідерами за те, що вони не були достатньою мірою готові до місії, яку їм належало здійснити? Навряд, тим паче з огляду на те, що наше суспільство, через сім десятиліть, показало себе підготовленим до неї ні як не краще. Проте західноукраїнські законодавчі акти все ж заклали певні підвалини, принаймні активізували національну свідомість, зробили це цілком пристойно, якщо їхні ідеї так довго і в кінцевому підсумку марно витравлялися під виглядом “бо-

ротьби з українським націоналізмом”. Їхня історична доля буде тим оптимістичнішою, чим повніше ми використаємо їхній досвіт, узявши все випробуване часом і підтвержене розвитком цивілізації і хоча б якоюсь мірою уникаючи їхніх помилок.

Отже, на західноукраїнських землях утворилася самостійна українська державність демократичного характеру, тоді як на Наддніпрянській Україні існувала диктатура, яка була певною мірою провісником низки військових переворотів і встановлення одноосібних диктаторських режимів в європейських країнах. Проте гетьманська диктатура була такою протиприродною національному духові та історичним традиціям, що спромоглася проіснувати лише близько півроку, та й то виключно завдяки присутності іноземного війська. Народне повстання, очолене Директорією, змело гетьманський режим, і в Україні виникли сприятливі передумови для подальшого розвитку демократичного процесу.

Поновлення конституційних засад Української Народної Республіки та організація подальшого демократичного розвитку української державності сприяла діяльність директорів. Згідно з політичною ситуацією видається Декларація Української Директорії, яка визначає себе як “тимчасову верховну владу революційного часу” і поділяє свою діяльність на два етапи – відтворення демократичних принципів, проголошених раніше Центральною Радою і її Універсалами (йдеться про земельну реформу, восьмигодинний робочий день, права на колективні угоди, коаліції і страйки, визнання прав фабричних комітетів та інш.). Мета ж другого етапу – творення нових, справедливих, відповідно до реального співвідношення сил у державі, соціальних і політичних форм.

Звертають на себе увагу наступні два документи – звертання Виділу національної Ради Української Народної Республіки і Ради Державних секретарів Західно – Української Народної Республіки від 3 січня 1919 року про проголошення возз’єднання двох республік в єдину державу. Другий документ – “Універсал Директорії Української Народної Республіки” сповіщав про прийняття умов об’єднання, яке відбулося 22 січня 1919 року.

Парламентарна система законом від 14. IV. 1919 р. забезпечувалася виборами до сейму кожної національної курії відповідно до перепису населення пропорційно кількості мандатів. У межах кожної курії, поділеної на виборчі округи, національні

виборчі партії розподіляли між собою мандати на основі пропорційної системи. Сейм мав складатися з 226 послів. Перші вибори були призначені на червень 1919 р., але не відбулися з огляду на воєнні дії.

З початком воєнних дій уряд передав свої повноваження Президенту УНР Є.Петрушевичу, як диктаторові, що мав право здійснювати всю військову та цивільну владу.

У період діяльності в екзилі уряд ЗУНР розробив цілий ряд правових актів. Важливе значення мав приватний проект конституції Західної України, підготовлений професором С.Дністрянським 1920р., в якому пропонувалася пропорційна виборча система.

Правова база часів Директорії відносно інституту виборності наслідувала демократичні норми періоду Центральної Ради. 26 грудня 1918 р. Директорія приймає Декларацію, в якій оголосила себе "верховною владою". Підтверджуючи тимчасовість влади Директорії, Декларація офіційно оголосила про скликання Конгресу трудового народу, як "революційного представництва організованих працюючих мас".

5 січня 1919 р. була затверджена "Інструкція для виборів на Конгрес трудового народу України", згідно з якою передбачалося обрання делегатів по трьох куріях - робітників, селян та трудової інтелігенції. Віковий ценз становив 21 рік, що безумовно, обмежувало коло виборців, а участі у виборах позбавляли і військовослужбовців (на вимогу С.Петлюри та Є. Коновальця). Ущемлювалися виборчі права і інтелігенції. До того ж на значній частині території України більшовики і значна частина робітників бойкотували вибори та діяли більшовицькі ради, велися бойові дії. Скликаний за таких умов Трудовий конгрес не міг повною мірою виконати призначену йому роль передпарламенту об'єднаної України, але він висловився за парламентську демократію, за підготовку всенародного парламенту Соборної України.

Це знайшло своє підтвердження в Універсалі Трудового Конгресу України. Згідно його тексту: "Владу на місцях здійснюють представники уряду Республіки, які мають працювати в тісному контакті і під контролем повітових і губернських Трудових Рад, які скликаються пропорційно з представників селянства і робітництва.

Інструкції про вибори в Трудові Ради має негайно виробити уряд Республіки разом з комісіями Трудового Конгресу.

В цілях закріплення демократичного ладу уряд Української Народної Республіки, разом з комісіями, має підготувати закон для виборів Всенародного Парламенту Незалежної Соборної Української Республіки" [5].

Таким чином, проголошення Універсалу Трудового Конгресу представляло собою розвиток елементів виборчого законодавства в демократичному напрямку.

В подальшому демократичні інтелектуальні сили Української Народної Республіки напередодні свого зникнення з політичного життя України залишили нам два проекти Конституції УНР. Йдеться про проект, підготовлений Урядовою Комісією з розробки Конституції Української держави і про індивідуальний проект, підготовлений професором О.Енхельманом. Згідно з першим законом Українська держава оголошувалася самостійною та незалежною державою з демократично-республіканським, на основах парламентаризму, устроєм.

Що ж до організації і діяльності інститутів державної влади, їх повноважень – все це мало на собі відбиток тих надзвичайно складних політичних обставин, за яких був підготовлений проект.

Одне з чільних місць у проекті посідав розподіл про права і обов'язки громадян, їх участь у виборчому процесі. Так, "однопалатна Державна Рада обиралась на підставі загального, як для чоловіків, так і для жінок, рівного, безпосереднього, таємного права голосування, з додержанням принципу пропорційності."

"Громади, волості, містечка, повіти й вищі одиниці самоврядування мають свої виборчі установи. Вибори до земельних установ, громад, волостей, містечок і міст будуть відбуватись на тих самих підставах, що й вибори до Державної Ради" [13, 126,147].

Професор О.Енхельман в своєму законопроекті пропонував загальне, рівне, таємне виборче право.

Не дивлячись на те, що вищезгадані основні закони залишилися проектами і не були затвердженими урядом УНР, вони були важливим джерелом для розуміння суті виборчого законодавства на останньому етапі Української революції.

Підсумовуючи вищевикладене, можна констатувати, що Конституція Центральної Ради, очевидно, створювалася для тимчасового використання, адже вона писалася на період становлення української державності. Незважаючи на тимчасовість, вона мала демократичний характер, була доброю правовою основою держави. Проголошення загальності, рівності, таємності виборів, введення системи судового захисту виборчих прав було кроком вперед у становленні інституту виборів, наближення його до діючих європейських виборчих систем. Та, незважаючи всю демократичність, законодавство про вибори в Українській Народній Республіці не було реалізованим в повному обсязі, так як Центральна Рада втратила владу. Виявившись неспроможною спрямувати природну визвольну енергію і революційний потенціал українського народу у бажане русло, Центральна Рада стала заручницею власною політики. Вона не змогла ефективно протистояти домаганням інших політичних сил на захоплення влади в Україні, можливості яких примножувались опорою на зовнішні інонаціональні чинники. Військова поразка від більшовиків і розгін Центральної Ради, запрошеними в Україну австро-німецькими військами, стали гіркою розплатою за нездатність реалізувати на практиці оголошену стратегію і тактику суспільно-політичного розвитку країни.

Правова база часів Директорії продовжили демократичні традиції Центральної Ради відповідно інституту виборності. Політичні протиріччя всередині Директорії унеможлилювали прийняття Конституції. З лютого 1919 р. до листопада 1920 р. йде процес зникнення останніх інститутів влади УНР на теренах України, а лідером Директорії, що поступово прибрав всю владу до своїх рук, трансформувалася колективний орган управління у авторитарний, стає С.Петлюра. Створені у цей час конституційні проекти, на жаль, так і не були затверджені, хоча документи законодавчо проголошували загальність виборів на принципах загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні за пропорційною системою.

Таким чином, за часів становлення української державності на початку ХХ ст., спостерігається розуміння необхідності виходу на загальноєвропейський рівень, що заклало основу подальшого розвитку законодавства у напрямку формування демократичних принципів у виборчому законодавстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських партій. – К., 1992.
2. Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – Травень, № 9.
3. Вісник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки. – 1917. – 23 листопада. – №2.
4. Вісник Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки. – 1917. – 13 січня. – № 3.
5. Вісник Української Народної Республіки. – 1919. – 7 лютого. – Ч.4; Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. – Прага, 1942. - Т.3.
6. Грушевський М. Конституційне питання і українство в Росії // Літературно-науковий вісник – ХХХ. – 1905.
7. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991.
8. Левицький К. Великий зрив (До історії української державності від березня до листопада 1918р. на підставі споминів і документів). – Львів, 1931.
9. Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. – Прага, 1922.
10. Нова Рада. – 1917. – 4 липня. - №79.
11. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української Конституції. – К., 1993.
12. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2т. – К., 1997. – Т.2.
13. ЦДАВО України – Ф. 1065. Оп. 2. Спр. 294.

ЧИРВА Ю.І.

*доцент, кандидат
історичних наук*

**“ХОЛОДНА ВІЙНА”:
ПРОВІДНІ НАПРЯМКИ ДОСЛІДЖЕНЬ
У СУЧАСНІЙ СВІТОВІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ**

“Коротким століттям” іноді називають ХХ століття у публіцистичній та науково-популярній літературі. Дійсно, історично невеликий проміжок часу містить у собі дві світові війни, низку революцій та громадянських війн, велику кількість локальних (як правило, міжетнічних та міжконфесійних) конфліктів. Важливим фактором післявоєнного розвитку міжнародних відносин стала “холодна війна”. Сам термін у контексті глобального про-

тостояння колишніх союзників по антифашистському блоку був вперше використаний у британських ЗМІ у 1946 р. Поступово він набув поширення та був запроваджений до наукового обігу. На довгі роки проблематика історії “холодної війни” стала об’єктом численних історичних досліджень.

Слід зазначити, що довгий час надмірна ідеологізація історичної науки унеможливлювала появу серйозних аналітичних праць з історії боротьби двох суспільно-політичних систем. І радянські і західні історики намагалися визначити причини загострення міжнародної обстановки у середині 1940-х рр., апіорі звинувачуючи у цьому політичне керівництво противної сторони. Так “Советский энциклопедический словарь” чітко визначав, що “холодна війна” – це “ворожий політичний курс, який уряди західних держав стали проводити щодо СРСР та інших соціалістичних держав по закінченні 2-ї світової війни” [12, 1450]. Американські ж та західноєвропейські історики, навіть маючи через відсутність диктату єдиної методології досліджень більше можливостей об’єктивно висвітлити події післявоєнного світового розвитку, у своїй більшості не змогли подолати нав’язаний офіційними колами антикомунізм. Така позиція в умовах антирадянської істерії на Заході здавалася їм єдино доцільною та безпечною. Більш того, у зверненні президента США Г.Трумена до Американської історичної асоціації у грудні 1950 р. підкреслювалося, що у боротьбі зі світовим комунізмом “праці американських істориків мають колосальне значення” [6, 219].

Знадобилися десятиріччя подолання взаємної недовіри, обережні пошуки спочатку особистих, а надалі вже і офіційних наукових контактів, поступове опрацювання спеціалістами рідше недоступного архівного матеріалу, щоб вивести дослідження із зазначеної проблеми на якісно новий рівень.

На сьогодні з питань історії “холодної війни” написані тисячі наукових праць, захищені сотні дисертацій, над її ключовими проблемами працюють цілі інститути та дослідницькі центри. Проте далеко не всі крапки над “і” можна вважати розставленими.

Мабуть, повною мірою має рацію Г. Корнієнко, коли вказує: “Без правильних і чесних відповідей на питання, як і чому почалася “холодна війна”, хто і якою мірою повинен в цьому, неможливо по-справжньому покінчити з нею, розчистити шлях для нових міжнародних відносин” [7, 31].

Слід констатувати, що серед науковців відсутня єдина точка зору щодо визначення часу початку “холодної війни”.

Протягом десятиріч у радянській історіографії домінуючою була думка про те, що відлік “холодної війни” слід вести з 5 березня 1946 р. Того дня колишній прем’єр - міністр Великої Британії У. Черчілль, виступаючи перед студентами Вестмінстерського коледжу в американському місті Фултон (штат Міссурі), закликав до необхідності формування “особливих відносин” між Британською імперією і США у боротьбі з “міжнародним комунізмом”. По суті, мова йшла про створення військово-політичного блоку, спрямованого проти колишнього союзника у Другій світовій війні. Хоча У. Черчілль виступав як приватна особа, його промова набула великого розголосу через факт присутності у залі діючого на той час президента Сполучених Штатів Г. Трумена, який підтримав заклики британського політика оплесками. Здавалося, питань щодо датування початку “холодної війни” в історичній науці виникнути не повинно. Та й дійсно, у Фултоні вперше по закінченні війни Радянський Союз був представлений в образі реальної загрози політичній стабільності в світі.

Проте протягом останніх 10-15 років акценти почали зміщатися. Частина науковців вважає, що початок глобальної конфронтації між СРСР та США слід віднести до моменту офіційних заяв політичного керівництва з приводу необхідності протидії експансіонізму противної сторони. Такою може бути т.зв. “доктрина Трумена”. Мова йде про виступ американського лідера перед Конгресом США 12 березня 1947 р., в якому Г. Трумен в ім’я “стримування комунізму” зажадав від парламенту згоди на надання урядам Греції і Туреччини фінансової та військово - політичної допомоги. Зазначений підхід в цілому доволі логічний. Та й сам американський президент підкреслював: “Справа, яку ми починаємо, дуже серйозна” [10, 216]. Але, якщо зазначену концепцію довести до логічного завершення, то початок “холодної війни” слід віднести до практичної реалізації ідеї стратегічного об’єднання західних демократій у боротьбі проти “світового комунізму”, тобто утворення НАТО. Більш того, навіть квітень 1949 р. не може бути рубежем, оскільки у даному випадку мова йде про систему військово-політичних заходів, здійснених лише однією зі сторін. Якщо брати до уваги те, що Організація

Варшавського договору була створена лише 14 травня 1955 р., то ми отримаємо дату, яку відділяє від закінчення Другої світової війни майже десять років. Цілком закономірним у такому разі буде питання, що ж собою являло зазначене десятиріччя? Чи напевно іранські події 1945-1946 рр., громадянські війни у Китаї та Греції (які не відбулися без втручання відповідних “третіх сил”), берлінська криза 1948-1949 рр., воєнні дії в Кореї у 1950-1953 рр. можуть бути свідомством добросусідських відносин між двома суспільно-політичними системами. Таким чином, будь-які спроби “омолодження” “холодної війни” уявляються доволі безперспективними.

Не менш активно виявляють себе останнім часом концепції, згідно до яких глобальне протистояння СРСР і США почалося ще до закінчення Другої світової війни. “Звертає на себе увагу тенденція, що ясно визначила себе у працях з історії холодної війни: відсунути її початок як можна далі, вглиб Другої світової війни і навіть у довоєнні роки”, - справедливо підкреслює Д. Наджафов [13, 67]. Найбільш радикально, на наш погляд, підійшли до розв’язання зазначеної проблеми американські історики Г. Колко і Д. Горовіц. Останні доводять, що “холодна війна” почалася у жовтні 1917 р., коли в Росії до влади прийшли більшовики. На думку авторів, у розвитку зовнішньої політики США чітко виділяються два періоди: до і після Другої світової війни. У довоєнний час стратегія “стримування” комунізму не отримала належного розвитку через гостре суперництво США з іншими державами, в першу чергу з Німеччиною та Японією. Після війни, яка зняла основні протиріччя всередині капіталістичного світу, конфлікт інтересів двох суспільно-політичних систем (за яким стояли глобальні протиріччя між СРСР і США) став домінуючою силою у міжнародних відносинах [6, 250]. Така позиція не може не викликати цілого ряду зауважень. По-перше, довоєнна зовнішня політика Вашингтона аж ніяк не розвивалася по лінії протистояння проти Німеччини та Японії, оскільки домінуючою тенденцією американської державної ідеології у 1920-1930-х рр. залишався ізоляціонізм. По-друге, якщо СРСР не перебував в центрі уваги зовнішньополітичних доктрин і інших провідних держав (Францію непокоїла Німеччина, Велику Британію – ситуація в Ірландії та колоніях) то чому, в такому разі, жовтень 1917 р. повинен стати рубежем?

Своє бачення проблеми продемонстрував ще один американський дослідник – Дж. Геддіс. Його робота “Сполучені Штати і походження холодної війни. 1941-1947” присвячена вивченню еволюції радянсько-американських відносин у воєнні і перші повоєнні роки. Автор вважає, що вступ двох наддержав у світову війну вже був початком “холодної війни”. Головним аргументом Дж. Геддіса є те, що у воєнний час саме США і СРСР мали у своєму розпорядженні найбільший військово-економічний потенціал. А оскільки у Білому домі і в Кремлі по-різному уявляли перспективи повоєнного устрою світу, то саме 1941 р. поклав початок епохи у міжнародних відносинах. Мабуть, слід взяти до уваги те, що відповідні потенціали двох країн були реалізовані не в перший рік війни. Співвідношення сил на радянсько-німецькому фронті, як і співвідношення флотів США та Японії у Тихоокеанському регіоні, до 1943 р. було явно не на користь держав антифашистської коаліції. Навіть на початку 1944 р. Червона армія поступалася військам вермахту за кількістю танків [11, 358-359]. Крім того, не слід забувати, що не дивлячись на наявність значних протиріч між союзниками, стратегічна мета США, Великої Британії і СРСР протягом всієї війни залишалася незмінною – перемога над фашизмом. Тактичні ж розходження долалися (звичайно, з різною долею успішності) дипломатичними засобами.

Більш аргументованою та логічною виглядає інша версія, згідно до якої “холодна війна” має своїм початком день смерті Ф. Рузвельта – 12 квітня 1945 р. Зазначена точка зору набула поширення у середовищі як американських (Д. Флемінг, Ф. Шуман), так і російських (Г. Корнієнко, В. Печатнов) науковців. Дійсно, роль Ф. Рузвельта у формуванні антифашистської коаліції та пошуку шляхів розв’язання протиріч між лідерами СРСР і Великої Британії важко переоцінити. До того ж президенту США у роки війни вдалося консолідувати навколо Білого дому ті політичні сили, які виступали за активне співробітництво з Радянським Союзом (Г. Гопкінс, Г. Уоллес, Дж. Девіс) і певною мірою нейтралізувати вплив антирадянського крила американського політичного істеблішменту (У. Буллі, Дж. Форрестол, А. Гарріман, Дж. Дін). Можна погодитися з В. Печатновим, який, вказуючи на вирішальну роль Ф. Рузвельта у становленні

американо-радянських військово-політичних відносин періоду Другої світової війни, вказує: “У контексті попередньої історії відносин між СРСР і провідними західними державами антигітлерівський союз “великої трійки”, по суті, був аномалією, що вимагала від обох сторін докорінних змін у сприйнятті один одного” [13, 21].

Смерть Ф. Рузвельта відкрила шлюзи до практичної реалізації планів антирадянської за спрямуванням зовнішньої політики. Симптоматично, що вже через 48 годин по смерті свого попередника Г. Трумен звернувся до британського прем'єра У. Черчілля з пропозицією про направлення Й. Сталіну спільного послання, що містило б ультимативні вимоги радянському керівництву з польського питання [7, 48-49]. Згодом були значно переглянуті у напрямку їх зменшення обсяги американських поставок радянській стороні за ленд-лізом, здійснені спроби кардинальної ревізії ялтинських домовленостей по Далекому Сходу тощо.

Однак повністю прив'язати початок “холодної війни” до зміни американських лідерів, на наш погляд, не можна. Адже сам Ф. Рузвельт ніколи не був до кінця щирим у своїх відносинах з радянським союзником. Про це можуть свідчити такі кроки його адміністрації, як проведення таємної операції із дешифрування дипломатичного листування радянських представницьких закладів у США (“проект Венона”) у кінці 1943 р., забезпечення секретної американо-англійської монополії на розробку атомної зброї (“гайд-парківський протокол” 1944 р.), гальмування розпочатого у 1944 р. проекту надання Радянському Союзу великого кредиту на повоєнну відбудову [13, 25]. До того ж, посилення антирадянської спрямованості зовнішньої політики Г. Трумена не носило абсолютного характеру. Новий американський лідер чудово розумів, що ще не є завершеною війна в Європі, не визначена доля майбутньої Німеччини та її союзників, не припинила свого опору мілітаристська Японія. Для розв'язання усіх зазначених проблем збереження союзницьких відносин з СРСР виступало необхідною умовою.

Доволі численною є група істориків, яка вважає, що “холодна війна” почалася у ході Потсдамської конференції. Мова йде про епізод, який стався на початку засідання 24 липня 1917 р., коли Г. Трумен повідомив Й. Сталіну про те, що в США

відбулися вдалі випробування “зброї небаченої руйнівної сили”. І хоча в інформації американського президента характер самої зброї не був визначений, радянський лідер розумів, що йдеться про атомну бомбу. У радянській історіографії акція Г. Трумена сприймалася як спроба відвертого політичного тиску на СРСР. Однак, чи наврод це може вважатися початком якісно нового періоду в американо-радянських відносинах. Як відомо, рішення Потсдамської конференції являли собою результат компромісних кроків з обох сторін.

Ядерний фактор був покладений в основу ще однієї точки зору. Її носієм виступає відомий спеціаліст у галузі ядерного озброєння англієць П. Блеккет, який вважає початком “холодної війни” день 6 серпня 1945 р., коли відбулося ядерне бомбардування Хіросіми. Ще у 1949 р. зазначений дослідник писав, що “скидання атомних бомб було не стільки останнім актом Другої світової війни, скільки першою великою операцією холодної дипломатичної війни з Росією” [7, 37]. Доречно зауважити, що доцільність використання ядерної зброї проти японців ставиться під сумнів навіть американськими авторами. За таких умов концепція П. Блеккета виглядає цілком логічною.

Менше уваги в історичній літературі приділяється визначенню часу закінчення “холодної війни”. На перший погляд, особливих питань з цього приводу не повинно виникати. Абсолютна більшість сучасних дослідників переконана в тому, що активне, глобальне протистояння у світі скінчилося після розпаду Радянського Союзу. “З розпадом СРСР і “табору соціалізму” зникли двополосність світу та конфронтація по лінії Схід – Захід”, - підкреслюють автори вузівського підручника “Міжнародні відносини та зовнішня політика. 1980 –2000 роки” [9, 169]. Аналогічну позицію займає і О. Іваницька, яка вказує: “Розпад соціалістичної системи та останньої світової імперії – Радянського Союзу - символізували завершення “холодної війни” [5, 501]. Більш того, доволі поширеною є точка зору, згідно до якої саме неспроможність радянської економіки адекватно реагувати на військово-політичні виклики Заходу є однією з причин дезінтеграції СРСР. Зазначена теза навіть потрапила на сторінки шкільного підручника із всесвітньої історії [2, 352].

Не ставлячи під сумнів масштабність наслідків краху СРСР для світового співтовариства, хотілося б вказати ще на ряд рубіжних подій в історії міжнародних відносин кінця ХХ ст.,

кожна з яких може претендувати на роль “нульової позначки” на шляху від біполярності світу до його багатополярності. Можна визначити “холодну війну”, як період військово-політичного протистояння СРСР і США (НАТО і ОВД). За таких умов у центрі уваги повинні перебувати радянсько-американські переговори щодо скорочення ядерної озброєнь, що мали місце у другій половині 80-х рр.

Так, 8 грудня 1987 р. М. Горбачов та Р. Рейган підписали Вашингтонський договір про ліквідацію ракет середньої та меншої дальності (договір РСМД), відповідно до якого планетарний запас ядерної зброї був скорочений на 4% [9, 107]. Повністю припинили своє існування два класи ядерних ракет. Світ отримав необхідні гарантії забезпечення миру від двох ядерних наддержав.

Не менш резонансними виявили себе результати радянсько-американської зустрічі на найвищому рівні, яка відбулася на початку грудня 1989 р. на о. Мальта. М. Горбачов по її закінченні заявив, що СРСР припиняє розглядати США як потенційного воєнного суперника. В свою чергу, Дж. Буш завірив світову громадськість в тому, що Сполучені Штати ніколи не будуть загрожувати безпеці Радянського Союзу [14, 113].

Нарешті 1 липня 1991 р. лідерами країн Центральної і Східної Європи був підписаний Протокол про припинення діяльності Організації Варшавського договору (ОВД). Таким чином, можна визначити ще одну дату, яка фіксує момент завершення “холодної війни”. Доречно зауважити, що відомий французький історик, спеціаліст в галузі історії міжнародних відносин Ж. - Б. Дюрозель концентрує свою увагу в плані визначення нового періоду саме до вказаної події. На наш погляд, зазначене рішення носило суто формальний характер, адже прорадянський військово-політичний блок втратив будь-яку функціональність вже після об'єднання Німеччини у жовтні 1990 р.

Для розв'язання поставленої проблеми уявляється допустимим взяти за основу сприйняття “холодної війни” як глобального протистояння двох суспільно-політичних систем. В такому разі завершенням такого протистояння можуть бути демократичні революції, що відбулися в країнах Центральної і Східної Європи у 1989 – 1990 рр. “Саме демократичні революції зумовили

нову розстановку сил в Європі, структуру економічних і політичних відносин між великими державами. Позначило себе завершення конфронтації між Сходом і Заходом, між СРСР і США. Стало реальним закінчення тривалої виснажливої “холодної війни””, - вважає російський дослідник І. І. Орлик [3, 97].

Картина концептуальних підходів до визначення часу завершення “холодної війни” була б неповною, якщо залишити поза увагою ще одну, доволі поширену серед науковців Росії, точку зору. Мова йде про те, що біполярність сучасного світу зберігається і сьогодні. Не випадково, що один із провідних радянських дипломатів Г. Корнієнко останній главі своєї книги спогадів дав назву “Що таке “нове мислення” і чи закінчилася “холодна війна””? [7, 344]. Наприкінці ХХ ст. між США і Російською Федерацією виникла певна напруженість у стосунках. Вона була викликана різним баченням перспектив розв’язання ряду локальних конфліктів у сучасному світі, наближенням НАТО до західних російських кордонів, поступовою втратою Кремля домінуючої ролі на пострадянському просторі (країни Балтії, Грузія). Серед частини росіян стали поширюватися антиамериканські настрої. В таких умовах ряд російських публіцистів заявили про наявність рецидивів “холодної війни” у стосунках двох великих держав [3, 99]. На перший погляд, ситуація справді нагадує собою події півстолітньої давності. Російська сторона засуджує агресію країн НАТО проти Югославії у 1995 р., анти-терористичні акції американської армії в Афганістані у 2001 р., доволі негативно ставиться до необхідності використання збройних сил США в Іраку. У свою чергу Вашингтон вважає недемократичними зовнішньополітичні заходи Росії в Грузії, спрямовані на підтримку сепаратистів Абхазії, силові методи розв’язання чеченської проблеми, втручання російських політичних лідерів у внутрішні справи України під час проведення там президентських виборів 2004 р. При цьому обидві сторони час від часу “грають м’язами”, нагадуючи про свій ядерний статус.

Дійсно, елементи напруженості в американо-російських відносинах присутні. Більш того, вони роблять неможливою реалізацію ряду спільних широкомасштабних програм (зокрема у галузі боротьби з міжнародним тероризмом). Але говорити про повернення до часів “холодної війни”, на наш погляд, є принай-

мні нелогічним. По-перше, потенціали США і Російської Федерації є занадто різними за калібром. Відомий американський політик і науковець З. Бжезинський з цього приводу зазначав: “Для Росії завданням першорядної важливості є модернізація власного суспільства, а не марні спроби повернути колишній статус світової держави” [1, 239]. По-друге, на сьогодні Росія має на міжнародній арені лише ситуативних союзників. Так, Франція і Німеччина категорично відмовилися підтримати США в ході проведення антиіракської операції, проте це аж ніяк не свідчить про появу у їх зовнішній політиці проросійських тенденцій. Внаслідок кардинальних суспільно-політичних змін в самій Росії згорнули свою зорієнтованість на Москву комуністичні режими Куби і Північної Кореї. Тому говорити про системне протистояння в світі, що носить глобальний характер, немає ніякої потреби.

Ще одним аргументом на користь вищесказаного може бути та обставина, що з кожним роком невпинно зростає питома вага досліджень, пов’язаних з розробкою різних аспектів глобалізму, який виступає домінуючою силою у сучасному світі. Глобалізм і розкол світового співтовариства на протиставлені один одному табори є явищами, що не можуть співіснувати за визначенням.

Серед численних проблем історії “холодної війни” чільне місце належить проблемі її періодизації.

Зрозумілим виглядає в цьому плані бажання американських і радянських істориків прив’язати історію американо-радянських відносин до періодів власної історії. Так, в американській історіографії доволі поширеною є практика протиставлення зовнішньої політики демократичних і республіканських адміністрацій. Однак навіть поверховий аналіз основних тенденцій зовнішньополітичної діяльності Вашингтона періоду президентства Р. Рейгана свідчить, що вісім років правління згаданого президента не можуть бути оцінені однозначно. Рейган, який проголосив початок “хрестового походу” проти “імперії зла” – СРСР, і Рейган, який підписав Договір РСМД, це різнопланові явища.

Доволі критично сприймаються і спроби простежити історію “холодної війни” крізь призму радянської історії. Період “застою”, який навіть при дослідженні різнобічних аспектів внутрішньополітичного розвитку СРСР вже не сприймається як єдине ціле, за спрямованістю та змістом зовнішньої політики

брежневського керівництва чітко розпадається на ряд іноді протилежних за знаком етапів.

Сучасна українська дослідниця О. Іваницька в історії “холодної війни” виділяє три періоди:

1/ 1945 –1948 рр. – сповзання до конфронтації між СРСР та США, які прагнули закріпити за собою сфери впливу, здобуті у ході війни;

2/ 1948 –1962 рр. – особливий період, який, власне, і є “холодною війною”;

3/ 1962 – 1989 рр. – час “фактично безперервного радянсько – американського діалогу” [5, 484].

Зазначена періодизація вбачається недостатньо логічною, адже основними “віхами” історії післявоєнного світу виступають різнопланові події – закінчення Другої світової війни, про-радянський переворот 1948 р. у Чехословаччині, карибська криза 1962 р. і демократичні революції у країнах Центральної та Східної Європи 1989 р.

Ж.- Б. Дюрозель пропонує взяти до уваги переломні у радянсько –американських стосунках події. Тому його періодизація історії “холодної війни” набуває такого вигляду: 1/ 1945 – 1962 рр.; 2/ 1962 – 1975 рр.; 3/ 1975 – 1989 рр. [4, 902-903].

Більш обережно до розв’язання зазначеної проблеми підійшли В. А. Манжола і Л.Ф.Гайдуков, які вважають, що період 1945 –початку 1960-х рр. слід вважати часом “розгортання “холодної війни””, 1960 - 1970-ті рр. є “розрядкою міжнародної напруженості” і, нарешті, 1980 – 1991 рр. представлені як “завершення епохи біполярності у міжнародних відносинах” [8, 9].

Вищезгадані підходи далеко не вичерпують всю повноту поглядів на принципи періодизації історії “холодної війни”. Закономірно виникає питання, чому науковці не можуть визначити єдині критерії такої періодизації?

Є серйозні підстави вважати, що основною причиною відсутності єдиної точки зору на проблеми, пов’язані з історією “холодної війни”, виступає різне розуміння істориками самого об’єкта дослідження. Дійсно, яка саме група протиріч між СРСР і США, між Сходом і Заходом є домінуючою у зазначений період? В залежності від відповіді на поставлене питання кожен з істориків і намагався довести правомірність своєї позиції.

На наш погляд, найбільш аргументованою виглядає концепція американського дослідника Дж.Р. Едельмана. Останній вважає, що первинною основою американо-радянського протистояння після завершення Другої світової війни була воєнна могутність кожної із зазначених країн. Саме на її підставі і Вашингтон і Москва намагалися будувати повоєнний світ за власним сценарієм. Маючи на увазі претензії СРСР на роль наддержави, Дж.Р. Едельман пише: “Ясно, що домагання Радянського Союзу на цей статус у 1945 р., як і сьогодні, базуються в основному на військовій силі, а не політичному, економічному і культурному впливі, що носять більш обмежений характер” [16, 24].

Звичайно, що в залежності від конкретних обставин інші чинники могли виходити на перший план. Але основою американо-радянського протистояння у післявоєнний період була, на наш погляд, все ж гонка озброєнь. Не випадково, що саме здобутки і прорахунки переговорного процесу двох наддержав найчастіше використовуються як ключові моменти періодизації зазначеного часу.

В цілому ж історія “холодної війни” в міру деідеологізації історичної науки та введення до обігу ще донедавна засекречених документів і матеріалів уявляється напрочуд перспективним напрямом наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические перспективы. – М., 2000.
2. Всесвітня історія: Новітні часи. 1945-1998: Підручник для 11 кл. серед. шк. / Ю.В.Бураков та ін. – К., 1998.
3. Демократические революции в Центральной и Восточной Европе: десять лет спустя: Материалы «круглого стола» // Новая и новейшая история. – 2000. – №2. – С.90-105.
4. Дюрозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. – К., 1999.
5. Іваницька О.П. Новітня історія країн Європи та Америки (1945-2002): Навч. посібник. – Вінниця, 2003.
6. Историческая наука в XX веке. Историография истории нового и новейшего времени стран Европы и Америки / Под. ред. И.П.Дементьева, А.И.Патрушева. – М., 2002.
7. Корниенко Г.М. «Холодная война». Свидетельство ее участника. – М., 2001.

8. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945-70-ті роки): Підручник / В.А.Мандола та ін. – К., 1999.
9. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980-2000 роки): Підручник / Л.Ф.Гайдуков та ін. – К., 2001.
10. Пономарев М.В., Смирнова С.Ю. Новая и новейшая история стран Европы и Америки: Практ. пособие: В 3 ч. – М., 2000. – Ч.3: Трансформация индустриальной цивилизации в период ГМК. Становление постиндустриального общества.
11. Самсонов А.М. Вторая мировая война 1939-1945. Очерк важнейших событий. – М., 1985.
12. Советский энциклопедический словарь. – М., 1983.
13. Холодная война. 1945-1963 гг. Историческая ретроспектива: Сб. ст. / Рос. акад. наук. Ин-т всеобщей истории / Отв. ред. Н.И.Егорова, А.О.Чубарьян. – М., 2003.
14. Черняев А.С. Горбачев – Буш: встреча на Мальте в 1989 г. // Новая и новейшая история. – 2001. - №3. – С. 110-125.
15. Чубарьян А.О. Новая история «холодной войны» // Новая и новейшая история. – 1997. - №6. – С.3-22.
16. Эдельман Дж.Р. Прелюдия холодной войны: к истории советско-американских отношений // Вопросы истории. – 1991. – №6. – С. 16-25.

ЧИРВА Ю. І.

кандидат історичних наук, доцент

ФАСОЛЬНЯК Ю. Ю.

студент V курсу

історичного факультету

БОЙОВІ ДІЇ НА ТИХОМУ ОКЕАНІ (1941 – 1942 рр.): ПИТАННЯ КОРИННОГО ПЕРЕЛОМУ

Битва за Мідудей – невеличкий атол в Тихому океані – була однією з визначних битв в історії морських війн. Це був своєрідний феномен війни, над яким і досі міркують історики і військові спеціалісти. Важко сказати, що привертає більшу увагу, сам хід битви, де японці вперше зазнали серйозної поразки, чи її результати, які є неоднозначними в своїй оцінці. Мабуть в залежності від наданих пріоритетів і визначаються акценти. В усякому разі в історіографії по Мідудею достатньо науковомісткою і поширеною є теорія “поворотних пунктів”.

Традиційно, класиками Мідуея, праці яких є загальновишаними, вважаються С. Морісон, Ф. Шерман, Б.Л. Гарт, М. Фуртїда і М. Окумія. Саме ними була започаткована і в подальшому розвинута думка, що Мідуей став переломним моментом у війні на Тихому океані, місцем, де Японія втратила стратегічну ініціативу. Можливо це і так, але нові часи, нові підходи раз у раз заставляють переглядати минуле, особливо в тактиці і стратегії військової справи.

Структура збройних сил Японії містила певний суперницький характер між армією і флотом. Звісно, таке становище не могло не позначитися на прийнятті рішень щодо ведення війни. Розбіжності виявилися вже при визначенні об'єкту війни. Якщо армія ратувала за план нападу на СРСР, то флот вбачав своїм основним противником Сполученні Штати [16,44]. Слід нагадати, що прийнята постанова про розв'язання війни в Південно – Східній Азії мала на меті забезпечити Японію стратегічно важливою сировиною, для вирішення проблеми на півночі (війна з СРСР). Фактично, ця війна стала компромісом між керівництвом армії і флоту. План її реалізації на Тихому океані мав певну межу і не передбачав захоплення материкової Америки [7,4]. Тим самим через деякий час ініціатива наступу надавалася США. Проте умови її реалізації, на думку японського командування, повинні були стати несприятливими для останньої.

У січні 1942 р. стало зрозумілим, що спланований Японією бліцкриг вдасться реалізувати повністю. Перед імператорською Ставкою постало питання щодо подальших дій: наступати чи оборонятись. Згідно із попередньо прийнятим планом передбачалося перейти до укріплення новоствореного периметру. Розбіжності вніс Морський Генеральний Штаб (МГШ). Акцентуючи увагу на збереженні у США авіаносних сил, зростання вірогідності затяжної війни та можливого використання Австралії як плацдарму для контрнаступу, МГШ радив продовжити наступ для її захоплення. На противагу, армія виступила за дотримання попередньо прийнятого плану, і вимагала переходу до стратегічної оборони. Компромісним рішенням стала ухвалена концепція зовнішніх рубежів [17,261]. Суть новоствореної стратегії полягала у відмові від захоплення Австралії, але збереженні наступальних операцій з метою порушення комунікацій союзників,

шляхом нейтралізації чи захоплення морських баз навколо останньої. Командування армії погоджувалось, що Австралія в майбутньому може виступити плацдармом для контрнаступу союзників, тому підтримала запропоноване рішення. Об'єктами майбутньої блокади були визначені Нова Гвінея, о.Фіджі, Самоа, Нова Каледонія. Пізніше для успішного забезпечення проведення операцій в південно – східній частині Тихого океану, з пропозиції штабу Об'єднаного флоту, додалися Алеутські острова та Мідуей.

Вже на середину червня збройні сили Японії виконали план дій на зовнішніх рубежах на 50%. Були захоплені Лае і Саломуа, частина Нової Гвінеї, Тулаги, Гуадалканал та Алеути. Можна припустити, що з вирішенням поставлених задач Японія перейшла б до стратегічної оборони, як того передбачав початковий план війни. Представлений імператору начальником генерального штабу 6 червня (тобто ще до звістки про результати мідуейського бою) план реорганізації Південної групи армій (Філіппіни) передбачав залишити таку кількість військ, яка б дозволила підтримувати громадський порядок та забезпечити проведення операцій на зовнішніх рубежах [17,308]. Основна увага в подальшому приділялась Китаю і Маньчжурії. Вірогідно, що ще до осені японське командування планувало завершити його виконання. Він і був виконаний, але в обмеженому варіанті. На заваді став американський флот.

Ще до початку війни вище командування ВМФ США обговорювало власну стратегію проти Японії, як вірогідного противника на Тихому океані. Протягом певного часу існувало кілька точок зору на ведення кампанії в Тихому океані. Перша з них передбачала вступити в генеральну битву з імператорським флотом Японії в перші тижні війни, і не приділяла достатньої уваги організації власних чи захопленню морських баз протилежної сторони. Основна завдання флоту – в короткий термін дістатись Філіппін і надати допомогу тамтешньому гарнізону.

Інша точка зору, навпаки, відстоювала, так званий, метод дій “крок за кроком” орієнтований на створення системи морських баз в процесі просування флоту до Маніли.

Прийнятий у 1941 р. план війни, був одним із варіантів метода дій “крок за кроком”. У відповідності до нього на Філіппінах здійснювалися оборонні заходи, які б відповідали часу прибуття морських сил США. Передбачалось нанесення рапто-

вих ударів по японським базам в групі Маршаллових островів та перехід до їх захоплення з моменту зростання міці флоту США [18,45].

Орієнтація флоту на бойові дії в центральній частині Тихого океану теоретично мала певну логіку. Хибність виявилась в суттєвих нюансах, позначившись на реальному розвитку війни вже на її початку. По-перше, жодна з точок зору не враховувала втрати такої кількості лінійного флоту, яка сталася в перші місяці війни. Військово – морський флот США психологічно був не здатен сприйняти подібну катастрофу. Плани засновані на принципі – лінійний корабель є домінанта морської війни – виявились такими ж реальними як казки братів Грімм. Дія обтяжливих наслідків не змусила себе чекати. Імператорський флот Японії захопив стратегічну ініціативу. По – друге, розрахунки американського командування на швидке поповнення Тихоокеанського флоту не виправдало надій. Темпи надходження новозбудованих кораблів не відповідали реальним потребам. Перше незначне поповнення, по класу лінійних кораблів, сталося в другій половині 1942 р. [11,336]. Проте авіаносців, яких так потребував флот США, серед них не було. Програма розбудови авіаносних сил дала результати лише в кінці 1942 р. Перший збудований з моменту війни авіаносець класу “Ессекс” було спушено на воду в останній день 1942 року, а 31 травня 1943 року він прибув на тихоокеанський театр воєнних дій [16,104]. По – третє, торговий флот США не справлявся з вимогами війни. Потребувався колосальний тоннаж для транспортування військ та необхідного вантажу. Натомість 1942 рік став найважчим роком для судноплавства держави: сумарні втрати тоннажу перевищували його постачання від промисловості [6,456]. Лише в останні три місяці року ситуацію вдалось стабілізувати. І хоча на кінець року США вже мали торговий флот загальним тоннажем у 16,8 млн. тонн, нестача у морському транспорті все ще відчувалась [6,56]. Навіть в 1943 р. адмірал Німіц при плануванні наступу в центральній частині Тихого океану зіткнувся з проблемою нестачі транспортних засобів. В четвертих, система опорних пунктів на морі в короткий час перейшла під контроль Японії. Тим самим флот США вимушено повинен був діяти в автономному режимі, спираючись лише на власний танкерний флот. За наявних обставин

процес реалізації розгортання контрнаступу в 1941-1942рр., відповідав би самогубству американського ВМФ. Реальний стан речей кардинально змінював теоретичні довоєнні прогнози. Виправлення помилок можливо було тільки через певний час, в кращому разі через рік. Твереза оцінка нагального стану поставила новопризначеного командувача Тихоокеанського флоту, адмірала Кінга перед діалектичним питанням. Ведення позиційної війни, дозволило б противнику реалізувати свої наміри та укріпити власне становище. Початок широкомасштабних дій обмежувався нестачею наступального потенціалу.

Розроблена свого часу Альфредом Мехеном доктрина морської війни передбачала ще один різновид морської стратегії: активна оборона. Саме поняття оборони може вживатися в кількох значеннях. Існує оборона, яка відповідає безпосередньо суті цього слова, де одна із сторін знаходиться в очікуванні можливої атаки противника. Такий вид оборони прийнято називати пасивною обороною. У справі морської війни такому методу відповідають берегові укріплення, підводні міни та всі ті перепони, що заважають намірам противника оволодіти портом. З іншої боку існує вид оборони, який відповідає принципу “кращий захист – це атака”. Флот, по своїй суті, передбачає рухливість та маневреність, а отже, має чи не найкращі прерогативи наступальної або активної оборони [12,103].

План активної оборони Тихоокеанським флотом США був прийнятий адміралом Кінгом в січні 1942 р. [3,24]. Сформовані три оперативні групи, кожна з яких складалась з авіаносця та його ескорту із двох, трьох крейсерів і кількох есмінців, нанесли в лютому – березні 1942 р. превентивні удари по базам противника в західній частині Тихого океану та по самій метрополії. Своєчасно застосована тактика “партизанських дій” стала прелюдією до рішучої боротьби за Австралію.

Питання доцільності оборони Австралії розглядалось в Вашингтоні в лютому 1942 р. Тоді серйозно розмірковували з приводу того чи залишити Австралію японцям чи ні. Здавалось, що їх ніхто не зможе зупинити. Філіппіни, Малайзія, Борнео вже знаходились під окупацією Японії. На порядку денному була Австралія та прилеглі до неї території. В умовах поразки прийняти виважене рішення проблематично.

Якщо поглянути на карту Тихого океану, то здається, що навіть без Австралії перспектива відвоювати захоплені Японією території не складе в майбутньому великих труднощів для такої держави як США, був би тільки великий флот. Насправді реальність виявилась значно складнішою. "Морська війна не може вестись самостійно ... вона обов'язково повинна спиратись на розвинуту систему морських баз" [12,605].

Наявність системи морських баз дозволяє забезпечити надійність тилових комунікацій та спрощує проблему матеріально-технічного забезпечення – немає потреби у постійному "флотському обози". Реальний стан на Тихому океані в сорокових роках залишав бажати кращого. База з поглибленими фарватерами, захищеними якірними стоянками, потужною береговою артилерією, сухими доками, здатними приймати великі кораблі та забезпечувати ремонтні роботи, а також з відповідною інфраструктурою життєзабезпечення, була, на диво, рідкісним явищем. Острови Гуам та Мідуей знаходилися на стадії облаштування, о.Уейк взагалі важко назвати морською базою – скоріше станцією авіапересадки Америка – Схід [18,85]. Навіть славнозвісний Перл-Харбор по критеріям Атлантики можна назвати базою лише умовно [14,22]. І все, більше флот США в цій частині Тихого океану нічого не мав. Що стосується Маршаллових, Маріанських та Каролінгських островів, то навіть самі японці їх більше як якірними стоянками не називали [14,22]. Подібне становище було притаманне і південно – західній частині Тихого океану [11,327]. Із стратегічної точки зору така не облаштованість театру воєнних дій повинна була призвести до впертих баталій за володіння тієї невеликої кількості баз, що існувала, та до повільного наступу атакуючої сторони. Останнє пояснювалось відсутністю портових споруд на існуючих островах, а значить зростала вірогідність тривалих затримок в пунктах призначення, що було на користь тому, хто обороняється. Японія була в кращому становищі, вона вже захопила більшу частину баз, використавши фактор раптовості. Тепер в поясі портів, на які спирався флот США, утворився розрив, ліквідувати який без австралійського плацдарму в майбутньому було б значно важче.

Ухвалений план захисту Австралії та її морських комунікацій покладався як на сухопутні сили так і на військово-морський флот США.

Першим дзвінком впертого протистояння став провал японської операції по захопленню Порт-Морсбі, важливого стратегічного пункту на шляху до Австралії. Здійснена в травні 1942 р. невдала спроба окупації з моря (бій авіаносців в Кораловому морі) примусила японське командування відкласти і розробляти новий план наступу на Нову Гвінею. 4 червня був відданий наказ силами 17-ї армії здійснити розвідку місцевості можливого наступу армії із суходолу. Паралельно від імператорського флоту для майбутньої операції формувався новий 8-й флот. [17,315]. Проте ефективність та доля його вірогідного використання залежала від результатів мідуейської операції. Надії пов'язувались з поразкою противника в генеральній битві чи принаймні нанесення серйозних збитків його авіаносцям [7,74] [16,90]. Усунення останніх з театру воєнних дій дозволяло розраховувати на успіх кампанії в південно-східній частині Тихого океану, на подальшу окупацію островів Нова Каледонія, Фіджі і Самоа.

Початкова структура морських сил адмірала Ямамото означала, що перемогти в генеральній битві при Мідуеї повинен був більш сильний флот. Тим самим виграш для слабкої сторони міг знайтись у випадкових тактичних шансах, у використанні помилок противника. Таким шансом скористалася радіорозвідка США. Вміла робота криптографічного відділу Рочфорта дозволила отримати один із найважливіших чинників можливої перемоги – раптовість. Флот США заздалегідь зміг визначити напрямок головного удару та розвернути власні сили для його відвернення.

Сам хід битви при Мідуеї ретельно досліджений в багатьох монографіях. Її суть зводиться до череди помилок і прорахунків, здійснених з обох воюючих сторін. Різниця полягала в тому, що віце-адмірал Нагумо – командуючий першим ударним авіаносним з'єднанням – допустив їх значно більше ніж його супротивники Флетчер і Спрюенс. В результаті – сенсація: американці втратили один авіаносець та один есмінець; японці – чотири авіаносця і важкий крейсер. США втратили 150 літаків; Японія – 332. В битві загинуло 307 американців і 3500 японців, в тому числі декілька сотень першокласних льотчиків [13,298]. Це була перша серйозна поразка японського флоту не тільки в цій війні, але в загалі за останні 350 років. Генеральна битва на яку так розраховувало японське командування не виправдала сподівань.

Свого часу спеціалісти ВМФ Японії дійшли висновку, що для утримання стратегічної ініціативи у війні на морі атакуюча сторона повинна бути на 50% сильніше тої, яка захищається [16,46]. Подальша практика бойових дій на Тихому океані підтвердила це положення. Об'єктивно, битва при Мідуеї зрівняла сили флотів [18,484].

Співвідношення морських сил на 1 серпня 1942р.

Класи кораблів	США та їх союзники		Японія
	Тихий океан	Ост-Індія та Індійський океан	
Лінкори	7 (+2)	5	11
Важкі авіаносці	4	2	1 (+1)
Легкі авіаносці	0	0	5
Ескортні авіаносці	1	0	2
Важкі крейсери	14	2	16 (+5)
Легкі крейсери	13	5	20

Хоча слід зазначити, що реальні втрати стали відомими лише після війни. На той час, навіть у повідомленні розповсюдженим США на території Японії вказувалось про втрату нею 2 – 3 авіаносців [17,307]. Тоді як в самому штабі Імператорського флоту були впевнені у втрачених противником 2-х авіаносців [16,263]. Як би там не було, сформувався хиткий баланс сил чинником якого виступила тактична рівновага.

Нове розташування сил не додавало оптимізму японському командуванню. Діалектику морської війни в Генеральному штабі розуміли. Окупація Алеутських островів не могла компенсувати мідуейські втрати, навпаки розтягнутість власної комунікаційної лінії набувала негативного значення. Тепер вести мову про наступальні комбінації в стилі адмірала Ямамото було неможливо.

Логіка новоствореної ситуації вимагала від японського командування негайного замкнення поки ще умовного зовнішнього периметру. Порт-Морсбі став на найближчий час першочерговим стратегічним завданням. Однак тепер його захоплення переслідувало не порушення комунікацій США – Австралія як

планувалось, а оборону індонезійсько – філіппінського напрямку [6,397]. Наказом японської Ставки від 29 червня здійснювалася часткова реорганізація військ на Південному напрямку. Поставлені нові оперативні задачі передбачали: "Армія при взаємодії з флотом спрямовує свої зусилля на стабілізацію важливих південних районів та перебуває в готовності проводити операції на зовнішніх рубежах" [17,309]. Операції проти о-вів Фіджі, Самоа та Нова Каледонія переносились на кілька місяців. Японія прийняла план активної оборони. Сказати, що це було остаточним рішенням достатньо важко. Принаймні прямих свідчень цього немає. Швидше за все, нестабільність ситуації вимагала часу на обмірковування. Ймовірно, що критерієм повинен був стати Порт-Морсбі, успіх чи невдача в окупації якого вирішувало долю війни для Японії.

Прагнучи забезпечити успішність операції та уникнути сумного досвіду розпилення сил, імператорська Ставка від 11 липня видала директиву про повне припинення приготувань до операцій проти о-вів Нова Каледонія, Фіджі і Самоа [17,316]. Обґрунтоване поразкою при Мідуеї воно виявилось завчасно прийнятим. Союзники активізували свою діяльність по укріпленню Австралії та Порт-Морсбі на Новій Гвінеї. В короткий термін після Мідуея в Австралію були передислоковані дві дивізії та вісім авіагруп. Дві бригади дислокувались в Порт-Морсбі, третя – в затоці Мілн. Одночасно не припинялись і приготування військово – морського флоту США до операції "Уотчтауер" [8,386].

Операція "Уотчтауер" розроблена адміралом Кінгом в лютому 1942 р., передбачала поетапну систему дій від оборони комунікаційних шляхів до ведення стратегічного наступу на Рабаул. На думку адмірала, на першому етапі варто було б забезпечити військово – морський флот надійною системою морських баз в межах повітряної підтримки з Австралії. Добре укріпившись в заданому районі, флот зміг би ефективно захищати морський шлях від західного узбережжя США до Австралії і в майбутньому розпочати генеральний наступ в напрямку Нових Гібридів, Соломонових островів і островів Бісмарка [11,318]. Вихідними об'єктами першого етапу були визначені о.Тулага, що знаходився під контролем японців і о.Санта – Крус.

Приготування розпочались в березні – о. Ефате в групі Нових Гібридів був зайнятий дивізією "Америкал" [10,20]. В короткий строк там збудували аеродром. Поряд з тим для того,

щоб полегшити прибуття літаків з Гаваїв до Австралії був створений цілий ряд аеродромів в групі островів Фіджі, Нумеа і Ефат. Через деякий час постала база в Тонгатабу і на о. Есперіту – Санто [11,327]. Наполегливість і рішучість адмірала Кінга давала свої результати. Проте розпочати операцію в силу різних причин тривалий час не наважувались. Ситуація змінилась після Мідуея.

Адмірал Кінг та адмірал Німіц передбачали, що внесені мідуейською операцією корективи не усувають загрози для Порт-Морсбі [11,339]. Загальний стан збройних сил Японії а головне зайняте нею вигідне стратегічне положення на морі дозволяло ще зберігати відносно панівне становище. Поряд з тим досягнута тактична рівновага вперше дозволяла запобігти новому японському наступу, завдавши власний попереджувальний удар.

2 липня 1942 р. Вашингтон наказав розпочати наступальні дії. Задачею №1 на 1 серпня було захоплення "островів Санта-Крус, Тулаги, та прилеглих позицій" [10,21]. Несподівано збентежила звістка від 5 червня про будівництво японцями аеродрому на о. Гуадалканал. Не адмірал Кінг не адмірал Німіц не володіли на той момент інформацією, що введення японцями аеродрому в дію відповідає в першу чергу операції по захопленню Порт-Морсбі, але розуміли що в будь-якому разі його функціонування ставить під загрозу реалізацію плану "Уотчтауер" [11,344]. Після тривалої дискусії з генералом Макартуром військово – морський флот вирішив не відмовлятися від операції "Уотчтауер" і 7 серпня 1942 р. американські війська висадились на Тулаги і Гуадалканалі, поклавши початок нової стратегічно важливої битви.

Таким чином, союзники повинні були вирішувати одночасно дві важливі стратегічні задачі: оборону Порт-Морсбі та реалізувати операцію "Уотчтауер". В подальшому, як засвідчила історія, це виявилось вірним рішенням. Розпочатий 21 червня наступ японських сил на Порт-Морсбі, мав зворотній виклик від американців 7 серпня 1942р. Тим самим свідомо чи несвідомо, але операція "Уотчтауер" суттєво вплинула на результати оборони Порт-Морсбі. Союзники його втримали.

Прийнято вважати, що наступальні дії США в другій половині 1942р., пов'язані з окупацією о. Гуадалканал і Тулаги, є результатом корінного перелому досягнутому в битві при Мідуеї. Твердження достатньо спірне. Як відомо критерієм корінного

перелому у війні виступає оволодіння стратегічною ініціативою. Остання передбачає нав'язування власної волі противнику у виборі місця бойових дій, здатністю концентрувати сили проти будь-якого пункту периметра оборони. Сказати, що Мідуей надавав Сполученим Штатам перевагу над усім театром воєнних дій достатньо важко. Вже те, що США вимушено обрали південно-східний напрямок для можливого контрнаступу говорить про те, що це результат спланованої японським командуванням стратегії ведення війни. Хоча об'єктивно, центральна частина Тихого океану, з точки зору протяжності, є оптимальним шляхом для досягнення перемоги над Японією. Наступ з цього району дозволяв в короткий час взяти під контроль її комунікації. Однак детермінованість морської війни не дозволила Сполученим Штатам цього зробити в 1942 р. З одного боку, сил не вистачало, з іншого, активність противника на південно-східному напрямку змушувала спрямовувати зусилля на його стримання.

Застосована збройними силами Америки тактика активної оборони ні в якому разі не виключала можливості проведення наступальних дій з обмеженими цілями. Мідуейська перемога суттєво полегшила втілення в життя операції "Уотчтауер". Її поетапне виконання, в першу чергу, переслідувало забезпечити нормальне функціонування власних комунікаційних шляхів і, як наслідок, їх утримання, подальше розгортання стратегічного наступу. Вірогідно саме тому президент Рузвельт в своєму посланні до Конгресу, характеризуючи операції в Кораловому морі, біля острова Мідуей, Новій Гвінеї і Соломонових островах, писав: "Здійснені операції носили оборонний характер і виступали частиною стратегії, розрахованої на вигравш часу" [1,42]. Таким чином, питання корінного перелому після Мідуея залишається відкритим.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белли В.А. Война на Тихом океане // Морской сборник. – 1944. – №11-12.
2. Блон Ж. Война в океанах / Пер. с франц. Алчеева И. – М.: Вече, 2000.
3. Борковский М. Мидуэй, 1942. – М.: ООО "Издательство АСТ", 2002.
4. Вооружённые силы Японии. История и современность. – М., Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1985.

8. Вторая Мировая война на море / Под ред. А.Е. Тарас. – Мн.: Харвест, 2003.
9. История второй мировой войны 1939-1945 гг.: В 12 т. – Т.5. Провал агрессивных планов фашистского блока / Под ред. М.И. Семиряга. И.И. Шинкарёв и др. – М.: Воениздат, 1978.
10. Кампании войны на Тихом океане. Материалы комиссии по изучению стратегических бомбардировок авиации США (1956) / Под общ. ред. адм. флота СССР И.С. Исакова. – М.: Воениздат, 1956.
11. Лиддел Гарт Б. Г. Вторая мировая война / Пер. с англ. – М.: ООО "Издательство АСТ", 2003.
12. Мировая война: Взгляд побеждённых, 1939-1945 гг. – М.: ООО "Издательство АСТ", 2003.
13. Морисон С.Э. Американский ВМФ во второй мировой войне: Борьба за Гуадалканал, август 1942 – февраль 1943 г. / Пер. с англ. – М.: ООО "Издательство АСТ", 2002.
14. Морисон С.Э. Американский ВМФ во второй мировой войне: Коралловое море, Мидуэй и действия подводных лодок, весна-лето 1942г. / Пер. с англ. – М.: ООО "Издательство АСТ", 2003.
15. Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на историю, 1660 – 1783. – М.: ООО "Издательство АСТ", 2002.
16. Нимиц Ч. и Поттер Э. Война на море (1939–1945) / Сокр. пер. с англ. – М.: Воениздат, 1965.
17. Переслегин С. Тихоокеанская премьера. - М.: ООО "Издательство АСТ", 2001.
18. Ржшевский О.А. Война и история: буржуазная историография США по II мировой войне. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Мысль, 1984.
19. Футида М. Сражение у атолла Мидуэй. - М.: ООО "Издательство АСТ", 2001.
20. Хаттори Такусиро. Япония в войне, 1941–1945 гг. – М.: ООО "Издательство "Полигон", 2003.
21. Шерман Ф. Война на Тихом океане: Авианосцы в бою. – М.: ООО "Издательство АСТ", 2002.

КОЖУХАР О.І.
доцент, кандидат
історичних наук

ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ, РОСІЇ І БІЛОРУСІ В 90-х рр. ХХ ст.: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Після розпаду СРСР перед постсоціалістичними країнами постало стратегічне завдання - провести політичну і економічну трансформацію на основі цивілізаційних принципів і світового досвіду. Основним змістом політичної трансформації є формування демократичної правової держави, становлення політичного плюралізму і громадянського суспільства.

Політична трансформація в колишніх радянських республіках розпочалась майже одночасно - на початку 90-х рр. ХХ ст. Проте і тепер уже незалежні країни демонструють різні результати у сфері політичних і економічних перетворень, розвитку громадянського суспільства. Особливий інтерес представляють політичні трансформації в Україні, Російській Федерації і Білорусі - країнах, які мали найбільший економічний потенціал і найкращі стартові можливості серед республік колишнього Радянського Союзу. Крім того, білоруський феномен постсоціалістичної трансформації привертає увагу істориків, політологів, соціологів різних країн. "Білорусь випадає з загальних тенденцій в європейських посткомуністичних країнах", - відзначає білоруський вчений В.Карбалевиц [14, 37].

Порівняльне дослідження проведення і перших результатів постсоціалістичної трансформації у східнослов'янських державах - одне з найбільш актуальних і до кінця ще не розроблених напрямків вітчизняної історії і політології. Переважають публікації, в яких розглядаються загальні проблеми трансформації, або ж присвячені окремим країнам [8; 10; 14; 18; 11; 19; 24]. Але без детального компаративного дослідження, без використання порівняльної методології неможливо виявити спільне і особливе в постсоціалістичних трансформаціях, використати соціально-політичний досвід інших країн для пошуку власних моделей суспільного розвитку. Разом з тим, необхідно відзначити, що уже здійснено досить вдалі спроби порівняти варіанти

політичної та соціально-економічної трансформації в Україні, Росії, Білорусі, Молдові, інших пострадянських і постсоціалістичних країнах Європи, дослідити політичні системи України і Австрії, України та Німеччини тощо, які провели науковці Інституту політичних і етносоціальних досліджень НАН України на чолі з Ф. Рудичем [29]. Аналізу досягнень і втрат при здійсненні системної модернізації в Україні та Росії за десять років незалежності присвятила свою статтю С. Бульбенюк [7]. Німецький вчений Г. Сімон розкрив схожість і різницю постсоціалістичного розвитку Росії і України, висловив свою точку зору щодо падіння ролі і значення парламентів і парламентаризму в Росії, Україні і Білорусі [26]. Білоруський політолог В.О.Храмов провів порівняльний аналіз політичних систем Білорусі і Росії [31]. Розвитку пострадянського суспільства і держави в Білорусі і Росії присвячено дослідження В. Карбалевича [14]. Крім того, українські, російські політологи, історики, соціологи разом з зарубіжними вченими регулярно проводять семінари, “круглі столи”, науково-практичні конференції, на яких аналізують хід і перші результати постсоціалістичних трансформацій в республіках колишнього СРСР, наслідки парламентських і президентських виборів тощо. Так, у травні 2000 року у Львові відбувся семінар українських, російських і німецьких політологів “Україна і Росія після президентських виборів: політичні орієнтації еліт та політична свідомість населення” [30]. В 2003 р. українські і російські соціологи і політологи в ході круглого столу “Політичні реформи в Росії і Україні” та науково-практичної конференції “Соціологія і політика: тенденції соціально-політичних змін в Україні і Росії” зробили спробу зрозуміти і узагальнити політичні процеси в обох країнах, показати схожість і різницю соціально-політичних трансформацій в Україні і Росії [28].

В даній статті автор робить спробу на основі порівняльної методології розглянути процеси політичної трансформації в Україні, Росії і Білорусі в 90-ті рр. ХХ ст.

В Україні, так само як і в Росії, Білорусі та інших пострадянських республіках, постсоціалістична трансформація почалася з політичної сфери. Разом з тим зазначимо, що одностайності щодо першочерговості постсоціалістичних перетворень серед вчених немає. Ряд західних дослідників вважають, що слід, в

першу чергу, зосередитися або на проведенні економічних реформ або зайнятися утвердженням демократії перед тим, як почати економічну реформу [13, 22]. На первинність політичного реформування вказують шведський економіст А.Аслунд, американський політолог З.Бжезінський та ін. [9, 145]. Проте у пострадянських республіках саме політична трансформація є визначальною і має першочергове значення. Адже, як зазначає відомий польський вчений Г.В.Колодко, постсоціалістичні перетворення, сучасні процеси заміни одного суспільно-економічного устрою іншим докорінно відрізняються від спонтанного народження капіталізму з феодальної безодні. Вони полягають у свідомому формуванні нової економічної, соціальної і політичної дійсності [15, 15]. Тому системна трансформація залежить від інституційного забезпечення функціонування демократії - політичної системи, яка б гарантувала широку участь народу у формуванні органів влади, становленні багатопартійної системи і політичної конкуренції, прийнятті демократичних конституцій, утвердженні нових систем виборів тощо. Тобто, йдеться про створення легітимних демократичних інститутів, що є частиною процесу консолідації демократії [22, 49].

З самого початку Україна прагнула створити соціально-політичні інститути і модель суспільного розвитку за європейським цивілізаційним зразком. Проте проблема становлення державних структур, прийняття Конституції виявились надто складною справою. Після скасування ст. 6 Конституції УРСР про керівну і спрямовуючу роль КПРС та внесення змін і доповнень до Основного Закону, за якими було зафіксовано розбудову політичних структур за принципом поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, в Україні з'явилося правове поле для утвердження демократичних владних інститутів [1, 606]. Але конституційний процес надто затягнувся і проходив в кілька етапів.

Конституційний процес новітнього часу в Україні було започатковано ухваленням Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. До Конституції УРСР 1978 р. було внесено ряд змін і доповнень, були прийняті окремі закони в галузі конституційного законодавства і йшов процес підготовки проекту нової Конституції України. Він мав затяжний і суперечливий характер. Конституційна комісія, окремі групи фахівців підготували кілька проектів Конституцій, один з них був у

1993 р. опублікований. Але під час політичної кризи, дострокових виборів до Верховної Ради і Президента України в 1994 р. робота над проектом Конституції суттєво загальмувався.

Подальша підготовка проекту Конституції України відбувалась у досить складній політичній і економічній обстановці. На діяльності Конституційної комісії позначилось протистояння між Президентом і Верховною Радою, що вилилось в політичну кризу 1994-1995 рр. Новий Президент Л.Д.Кучма вимагав розширення своїх повноважень за рахунок обмеження владних прерогатив Верховної Ради. Це привело до підписання 8 червня 1995 р. Конституційного договору між Верховною Радою і Президентом України "Про основні заходи організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України". Президент отримав широкі повноваження: він ставав главою держави і главою виконавчої влади. До неподільної компетенції Президента було віднесено безпосереднє керівництво урядом, призначення і звільнення міністрів, подання на розгляд Верховної Ради проекту держбюджету, кандидатур на посади Голови Конституційного Суду, Голови Верховного Суду, Голови Вищого арбітражного суду, призначення половини складу Конституційного Суду, а також керівництво зовнішньою політикою, національною безпекою і обороною. Владна модель в Україні набувала ознак президентської республіки [29, 192].

Слід відзначити, що в умовах перехідного періоду, розбалансованої політичної системи чисто теоретично домінування Президента у структурі влади вважається необхідним і має певні переваги. Але посилення позицій Президента повинно врівноважуватися сильним парламентом, політичною структуралізацією, зміцненням політичних партій, становленням основних інститутів громадянського суспільства. Якщо цих умов не дотримуватися, відбувається посилення авторитарних тенденцій.

З прийняттям Конституційного договору конфлікт між Президентом і Верховною Радою не було ліквідовано. Президент і його оточення вимагали закріплення в Конституції повноважень Президента, досягнутих у договорі. Верховна Рада наполягала на тому, щоб розширити її повноваження. Це протистояння привело до того, що Президент Л.Д.Кучма підписав на початку червня 1996 р. указ про референдум з проекту Конституції. Це була вже друга спроба Президента провести референдум і це знову викликало в країні гостру політичну кризу.

Верховна Рада 28 червня 1996 р. прийняла Конституцію України. В ній зафіксовані основні принципи: народовладдя, поділ влади за функціями на законодавчу, виконавчу і судову, верховенство права і закону, основні права, свободи і обов'язки громадян. Нова Конституція закріпила державно-політичну систему в Україні, побудувала на принципово нових правових засадах взаємовідносини держави з політичними партіями, громадськими організаціями та об'єднаннями. Разом з тим, Конституція України стала результатом багаторічної боротьби різних політичних сил, протистояння Верховної Ради і Президента і містить норми, які відобразили фактичне співвідношення і компроміс цих сил, має логічні неузгодження, нечіткі трактування і положення, які допускають неоднозначні тлумачення і різночитання.

За Конституцією Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава (ст. 1). За формою правління Україна є республікою. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади є народ (ст. 5). Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову (ст. 6).

Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — Верховна Рада України. До її складу входять 450 народних депутатів України, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування терміном на 4 роки (ст. 75 - 76).

Конституція закріпила повноваження Верховної Ради України, зокрема: внесення змін до Конституції України; прийняття законів; затвердження Державного бюджету України; визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики; заслуховування щорічних та позачергових послань Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України; надання згоди на призначення Президентом України Прем'єр-міністра України; розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України; здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України. Крім того, Верховна Рада України здійснює й інші повноваження, які за ст. 85 Основного Закону належать до її компетенції.

Характерною особливістю відходу від комуністичних авторитарно-тоталітарних моделей стало запровадження в Україні парламентської республіки. Але парламентська республіка про-

існувала недовго. В Україні з'явився, а потім і посилювався інститут президентства. Інституціоналізація президентства відбулася 5 липня 1991 р. з прийняттям Верховною Радою Закону “Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР”. В цілому інститут президентства формувався в Україні поступово: спочатку Президент за своїм статусом і назвою був найвищою посадовою особою в державі, потім главою держави і главою виконавчої влади [2, 113-116].

Наведене визначення Президента відтворював Конституційний договір 1995 р. (ст. 19).

Конституція 1996 р. узаконила статус Президента як глави держави та гаранта її суверенітету (ст.102). Президент за згодою Верховної Ради призначає Прем'єр-міністра України й одноосібно вирішує питання про його відставку. Він за поданням Прем'єр-міністра призначає міністрів і керівників інших центральних органів виконавчої влади. За згодою Верховної Ради Президент призначає і звільняє Генерального прокурора України, голів Антимонопольного комітету, Фонду держмайна, Державного комітету телебачення і радіомовлення України, глав місцевих адміністрацій. Тобто, Президент України стає в центрі владної моделі, яка, як показав час, стала негнучкою і консервативною. Верховна Рада як законодавчий орган, вищий виконавчий орган — Кабінет Міністрів разом з Президентом мають великі повноваження, але реальної відповідальності за їх реалізацію не несуть. Право Верховної Ради видавати закони обмежене правом Президента накладати на них вето. А парламент через свою неструктурованість не завжди спроможний подолати це вето двома третинами голосів. І тому досить часто доля законів вирішується не парламентом, а Президентом.

Як підкреслює Л.Кривенко, “осмислення президентського статусу в контексті доктрини вищої юридичної сили конституційних норм-принципів щодо конкретних норм приводить до висновку: Президент України входить в систему виконавчої влади” [20, 86]. Разом з тим, одноосібне право Президента припиняти повноваження уряду та його членів, ухвалювати (або ні) документи Кабінету Міністрів, дає можливість домінувати і над виконавчою владою.

Динаміка політичної боротьби показує, що конституційний процес в Україні не закінчився, а протистояння між Президентом і парламентом продовжується. В 2000-2001 рр. Президент ініціював проведення референдуму, згідно якого до Конституції вносились би зміни, що ще більше обмежували б повноваження Верховної Ради. Але ці зміни не були імplementовані.

Парламент, який з 1990 р. був головним ініціатором державотворення і демократичних процесів, поступово втрачає свій авторитет у суспільстві, антиавторитарну спрямованість. Державотворення в Україні в дусі зміцнення одноособової влади Президента і підтримки переважно президентських структур повторює шлях більшості пострадянських держав. В Україні утвердилась президентсько-парламентська система.

Процес становлення російської державності почався 12 червня 1990 р., коли на Першому з'їзді народних депутатів була прийнята Декларація про державний суверенітет Росії. У 1991 р. Президентом Російської Федерації був обраний Б.М.Єльцин. В Російській Федерації посилилась боротьба між законодавчою гілкою владою, яку репрезентували з'їзд народних депутатів і Верховна Рада, та виконавчою владою на чолі з Президентом Б.М.Єльциним. Це політичне протистояння закінчилось силовим вирішенням (3-4 жовтня 1993 р.) на користь Президента Російської Федерації Б.М.Єльцина. Ще 21 вересня 1993 р. Президент Б.М. Єльцин підписав Указ про проведення поетапної конституційної реформи. Нині можна говорити про завершення в Росії в цілому конституційного процесу. Нову Конституцію Російської Федерації було прийнято на загальноросійському референдумі 12 грудня 1993 р.

За Конституцією Російської Федерації Росія є демократичною федеративною правовою державою з республіканською формою правління [5, 356]. Вищим законодавчим органом являється парламент — Федеральні Збори, які складаються з двох палат: Рада Федерації (верхня палата) - до її складу входять по 2 представника від кожного суб'єкта федерації (їх 89) і Державна Дума (нижня палата), що складається з 450 депутатів: 225 депутатів обираються за партійними списками з представників партій, які набрали 5% голосів виборців. Інші 50% (225 депутатів) обираються в одномандатних округах. Депутати працюють 4 роки на

професійній основі. Конституція Росії 1993 р. визначає Президента Російської Федерації главою держави. Президент є гарантом Конституції, прав і свобод людини і громадянина. У порядку, встановленому Конституцією, він здійснює заходи щодо охорони суверенітету Російської Федерації, її незалежності і державної цілісності, забезпечує узгоджене функціонування і взаємодію органів державної влади, визначає основні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики держави, представляю Російську Федерацію в країні і в міжнародних відносинах (ст. 80).

Президент Російської Федерації призначає за згодою Державної Думи голову уряду Росії. За ст. 112 Конституції Російської Федерації президент визначає структуру виконавчої влади: прем'єр-міністр подає йому пропозиції щодо структури уряду, про призначення і про звільнення з посад федеральних міністрів. Всі ці пропозиції затверджує Президент. Слід зазначити, що в Конституції Російської Федерації з цього питання немає повної ясності: згідно ст. 71 і 76 встановлення системи федеральних органів влади належить до прерогативи Федеральних зборів, а згідно ст. 112 цю систему затверджує Президент. Крім того, ст. 11 Конституції РФ проголошує: державну владу в Російській Федерації здійснюють: Президент, Федеральні Збори, Уряд, суди.

Юридично президент Росії не має повноважень глави виконавчої влади, але фактично його повноваження значно ширші, ніж у президентів більшості демократичних країн, де за ними закріплено статус глави держави і голови виконавчої влади. Цієї думки дотримуються як російські [10, 6], так і українські [6,34; 20, 87; 29, 131] та зарубіжні вчені [26,60; 24, 32]. Ряд аналітиків взагалі вважають, що Президент Російської Федерації стоїть практично над усіма гілками влади [8,38; 17,399; 27,30]. В Росії, таким чином, фактично утвердилась президентська республіка. Ця тенденція набула ще більш окресленого характеру після обрання в 2004 р. на другий термін Президентом Російської Федерації В.В.Путіна.

Після проголошення незалежності в Білорусі утвердилась парламентська республіка. Колишня номенклатура виконала вимоги опозиційного Білоруського Народного фронту: були встановлені більш справедливі правила політичної гри, у владу були кооптовані лідери опозиції, відновлена національна символіка і

був прийнятий закон про білоруську мову як державну, з повним переходом на неї протягом 10 років. Один з лідерів БНФ, майбутній президент О.Лукашенко вніс і встановив в парламенті національний біло-червоно-білий прапор, який став державним [19,74].

В березні 1994 р. було прийнято нову Конституцію Республіки Білорусь. Вона була підготовлена під сильним впливом проекту Конституції Російської Федерації, який проіснував до жовтня 1993 р., тобто до силового розгону Верховної Ради. В Конституції Білорусі моделювалась парламентська республіка з порівняно слабою президентською владою. Відповідно до неї були сформовані органи влади і на кінець червня призначено вибори президента країни. На президентських виборах в липні 1994 р. президентом Білорусі було обрано О. Лукашенка, який у другому турі виборів переміг діючого на той час прем'єра В. Кебича. О.Лукашенко набрав 80,1% голосів, а його конкурент — всього 14,2% [11,118]. Переважна більшість дослідників тріумфальну перемогу О.Лукашенка пов'язують з формуванням в Білорусі масового суспільства [19,77]. Він виявився яскравим представником значної частини населення, яка була носієм зрівнялівської, антиринкової, антиреформістської свідомості [13,39]. О.Лукашенка підтримали політичні сили в Росії, які схвально сприйняли ідею інтеграції двох країн [11,118,121]. Крім того, в Білорусі почалася криза парламентаризму. В парламенті проурядова фракція “Беларусь” повністю контролювала парламент. Але стара номенклатура, відмовившись від комуністичної ідеології, лише імітувала ринкові реформи, переймалась лише приватизаційними процесами [26,61]. І тому населення проголосувало за такого кандидата, який обіцяв не стільки зміни, скільки пропонував відновити стару систему, повернутися у колишній соціалізм.

В 1996 р. президент Білорусі О.Лукашенко ініціював конституційну реформу в країні. Була скасована Конституція 1994 р., розпущено парламент і завдяки референдуму 24 листопада 1996 р. запроваджена нова Конституція. Головним результатом конституційної реформи стали значне підвищення ролі президента в системі органів державної влади і перетворення Білорусі з парламентсько-президентської республіки в президентську, близьку до суперпрезидентської. Фактично поділ влади на гілки в Білорусі скасовано. Президент призначає прем'єр-міністра, чле-

нів уряду. Він може розпустити парламент. У повну залежність від президента потрапила і третя гілка — судова влада. Згідно з Конституцією 1996 р. президент призначає половину членів Конституційного суду з головою включно, а також голову і суддів Верховного суду, генерального прокурора, голову Комітету державного контролю. В цілому Конституція Білорусі закріплює за президентом як мінімум 27 повноважень — стільки, скільки в країні не має жоден державний орган. Фактично президент Білорусі наділений необмеженою владою [12,93-94; 26,61].

Відповідно до Конституції 1996 р. Республіка Білорусь — унітарна демократична соціальна правова держава. Єдиним джерелом влади і носієм суверенітету є народ. Державна влада здійснюється на основі її поділу на законодавчу, виконавчу і судову [6,134].

Вищим законодавчим органом Білорусі є парламент — Національні збори, які складаються з двох палат. 110 депутатів Палати представників обираються на основі загального, рівного, вільного прямого виборчого права таємним голосуванням. Палата депутатів втілює ідею народного суверенітету. Рада Республіки — верхня палата — виражає інтереси адміністративно-територіальних утворень. До неї входять 63 депутати: по 9 від кожної з 6 областей і від столиці Мінська. Але по 6 депутатів обираються таємним голосуванням на засіданнях обласних рад депутатів і міськради Мінська, а по 3 від кожної адміністративної одиниці призначаються президентом Республіки Білорусь [23, 282].

Як зазначають і білоруські, і зарубіжні аналітики, конституційний процес у Білорусі проходив з суттєвими порушеннями демократичних принципів. Практично вся влада сконцентрована в руках президента. “Президент став на шлях фактичної ліквідації політичної системи країни, зведення її лише до двох суб’єктів: вождь і народ” [14,43]. “Парламентаризм у Білорусі було ліквідовано через референдум, тобто через формальну згоду народу... Інструмент прямої демократії використовується для ліквідації центрального досягнення демократії — парламенту” [26,62]. Підтвердженням цього є те, що Конституцією 1994 р. перший термін повноважень президента О. Лукашенка закінчувався в липні 1999 р. Але нова Конституція 1996 р. передбачала уже нову точку відліку терміну президентських повноважень — з листопада 1996 р. 9 вересня 2001 р. відбулися вибори президе-

нта Білорусі. В голосуванні взяли участь близько 84% виборців. За О.Лукашенко віддали голоси 76,6% виборців. В.Гончарик — єдиний кандидат від широкої громадянської коаліції, голова Ради федерації профспілок — отримав 16,6%, а лідер білоруських ліберальних демократів С.Гайдукевич — 2,8% [12,84].

Діюча конституція забороняє одній і тій же особі займати посаду президента республіки більше 2-х термінів. Але немає гарантії тому, що ця норма не може бути відмінена президентом О.Лукашенко знову через всенародний референдум.

Таким чином, наведені моделі нормативного визначення конституціями України, Російської Федерації і Білорусі президентів збігаються і мають багато спільного. Конституційно всіх їх об'єднує те, що президенти — глави держав, а відповідно до дефініцій вони не мають титулу глави виконавчої влади. Разом з тим, порівняльний аналіз переконує, що конституційне визначення президентів трьох пострадянських країн главами держав — більш вузьке, ніж наповнення цього визначення Основними Законами цих країн. Президенти України, Росії і Білорусі є фактичними главами виконавчої влади.

Важливою умовою становлення нової політичної системи, демократичної правової держави виступає багатопартійність. Вона дає можливість повніше враховувати інтереси всіх громадян у політиці держави і сприяє стабільному й динамічному розвитку суспільства. Багатопартійність стала реакцією пострадянських суспільств на занепад однопартійної моделі розвитку політичної системи, пошуком шляхів виходу з політичної та ідеологічної кризи, боротьби за незалежність.

Правове поле для формування багатопартійності в Україні, Росії та Білорусі почало утворюватися після легалізації нових політичних сил, скасування ст. 6 Конституції СРСР про керівну і спрямовуючу роль КПРС. В 1990 р. Президія Верховної Ради України прийняла Постанову “Про об'єднання громадян”. Порядок утворення, державної реєстрації, діяльності та ліквідації політичних партій визначається Законом України “Про політичні партії” (квітень 2001 р.). Конституція України (ст. 15 і 36) передбачає право громадян на свободу об'єднання у політичні партії, визначає їх роль і завдання [4].

В Російській Федерації процес виникнення, становлення і утворення політичних партій пройшов такий же шлях, як і в Україні. Конституція Російської Федерації гарантує політичну

діяльність громадян, їх право на об'єднання в партії. Закон "Про політичні партії", який був прийнятий Державною Думою Російської Федерації 21 червня 2001 р., є важливим кроком на шляху переходу від багатопартійності до багатопартійної системи [3].

В Білорусі Конституція 1996 р. також передбачає право громадян на створення політичних партій і об'єднань. Закон визначає порядок їх утворення і реєстрації. Але ці норми фактично не діють. Утворення і діяльність партій залежать від їх лояльності до існуючого ладу, політики держави і президента.

В Україні, Росії і Білорусі до серпня 1991 р. політичні партії умовно поділялися на 2 групи: комуністичну і антикомуністичну. Після перемоги сил демократії, розпаду СРСР блок антикомуністичних сил розпався. Адаже спільної мети, що їх об'єднувала, було досягнуто і на перший план виступили інтереси окремих груп і прошарків населення, а також вузькопартійні інтереси і завдання.

Ліберальні вимоги щодо реєстрації партій сприяли тому, що в країнах утворилось правове поле для появи квазіпартій, сформованих не на основі спільних інтересів, а для вирішення прагматичних завдань осіб або групи осіб. Динаміка зростання політичних партій в Україні була такою: у 1990 р. виникає одна політична партія, у 1991 р. - ще 5; у 1992 р. - 7; у 1993 р. - 15; у 1995 р. - 3; у 1996 р. - 5; у 1997 р. - 10 партій. На 1 січня 1989 р. в Україні діяла 51 політична партія, а на березень 2002 р. їх було вже 128 [21, 601]. В Росії в 1995 р. у виборах брали участь 43 політичні партії, а в 1999 р. на виборах до Державної Думи - 139 партій і об'єднань [25, 120].

Всі партії України умовно можна поділити на 5 груп з урахуванням їх політичної орієнтації: праві партії - Конгрес українських націоналістів (КУН), Соціал-національна партія України (СНПУ), Українська Національна Асамблея, "Команда озимого покоління", Консервативна республіканська партія та ін.; націонал-демократичні партії - Народний рух України (Рух), Українська республіканська партія, Демократична партія України (ДПУ), Народний рух України за єдність, Українська партія справедливості та ін.; центристські партії - Ліберально-демократична партія України (ЛДПУ), Ліберальна партія України (ЛПУ), Партія економічного відродження, Партія регіонів,

Партія праці, Християнсько-демократична партія України (ХДПУ), Народно-демократична партія, Партія зелених, Аграрна партія, партія “Трудова Україна”, партія “Жінки України”; соціал-демократичні партії - Соціал-демократична партія України (СДПУ), Соціал-демократична партія України (об’єднана), Соціал-демократичний союз та ін.; ліві партії - Соціалістична партія України (СПУ), Селянська партія України, Комуністична партія України (КПУ), Прогресивно-соціалістична партія України (ПСПУ) та ін. [18, 10-11; 21, 602-603].

В Росії партії поділяються на праві партії - партія “Вся Росія”, “Яблуко”, Російський рух демократичних реформ, “Вперед, Росіє”, “Союз правих сил” та ін.; центристські партії - “Жінки Росії”, Демократична партія Росії, “Наш дім - Росія”, “Вітчизна”, “Вся Росія”, “Єдність”, “Кедр”, “Єдина Росія”, ліві партії - Комуністична партія РФ, Аграрна партія, “Союз праці”, “Влада - народу”, та ін.; націоналістичні - Ліберально-демократична партія Росії (ЛДПР), “Держава”, “Конгрес руських общин” та ін. [32, 54-55].

В Білорусі в ході “перебудови” утворився Білоруський народний фронт, який очолила інтелігенція на чолі з археологом З.Позняком. БНФ висував в основному культурно-демократичні вимоги. Зі здобуттям незалежності Білорусі лідери БНФ не змогли створити дієву програму економічних перетворень. Під впливом З.Позняка БНФ стає на шлях радикалізації вимог, в першу чергу, націоналістичних. Це, на думку білоруських політологів, призвело до виходу з БНФ впливових діячів. В подальшому БНФ міг виконувати роль маргінальної радикально-націоналістичної сили [19, 74].

В 1992-1993 рр. в Білорусі утворився цілий ряд партій: Білоруська партія зелених, Білоруська соціал-демократична партія, Соціалістична партія Білорусі, Партія комуністів Білорусі, Християнсько-демократичний вибір та ін. З приходом до влади президента О. Лукашенка частина цих партій в тій чи іншій мірі демонстрували лояльність або помірковану опозиційність. Навесні 1996 р. тричі було розіграно порівняно малочисельні демонстрації опозиційних БНФ та інших партій проти підписання договору Білорусі і РФ про створення Співтовариства суверенних республік. Наприкінці липня О.Лукашенко пообіцяв заборонити

будь-яку політичну діяльність у країні на час збирання врожаю. Він впевнено заявив, що має тверді наміри перебувати на посаді президента три терміни. Після цього лідери БНФ З.Позняк і С.Наумчик попросили політичного притулку у США [11,120]. І в подальшому влада радикально вирішувала питання з опозицією: арешти, призупинення діяльності політичних партій і незалежних профспілок, блокування їх рахунків в банках і т. п. Були ліквідовані навіть такі відомі структури, як фонд Сороса, Науково-дослідницький центр “Схід-Захід”, фонд “Дітям Чорнобиля” тощо [14,51].

Разом з тим, держава підтримує діяльність тих організацій і партій, які довели свою політичну лояльність президенту. Білоруська держава підтримала створення Білоруської патріотичної спілки молоді (БПСМ), в складі якої в 2000 р. налічувалось понад 100 тис. юнаків і дівчат. Причому організації БПСМ створюються на підприємствах і установах. Держкомітет у справах молоді фінансує заходи другої за чисельністю організації — Білоруського союзу молоді, правонаступника комсомолу. Під керівництвом органів освіти формуються піонерські організації [11,123; 14,51-52]. В останні роки дещо активізували свою діяльність Партія загальнобілоруської єдності і згоди, Блок громадянської згоди, Республіканська партія праці і справедливості, Білоруська патріотична партія, які заявили про підтримку курсу президента О.Лукашенка. Таким чином, в Білорусі фактично створилась “модель своєрідного авторитарного корпоративізму..., керованої демократії. Після референдумів можливість політичного представництва інтересів суспільства зникла”, — робить висновок головний експерт Аналітичного центру стратегії (Білорусь) В. Карбалевич [14,51].

В основному контури партійно-політичних спектрів трьох країн окреслилися у другій половині 90-х рр. Але вони не стали стабільними і послідовними. У кожній з груп існують партії, які виражають крайні і помірковані позиції; партії центру тяжіють чи до лівих, чи до правих. Крім того, критерії розмежування партій залишаються розмитими і нечіткими. Більшість партій включають в свої програми вимоги соціального захисту населення, інтенсифікації економічних реформ, збереження єдності країни, проведення активної зовнішньої політики країни тощо.

Формування партійної системи з великою кількістю дрібних партій (квазісистеми) є закономірним і об'єктивним явищем для пострадянських країн. Це зумовлено переходом від авторитарної системи до плюралістичної. Але в цих країнах не склався стабільний спектр політичних партій і розвинутої партійної системи. Перед черговими виборами з'являється певна кількість "кишенькових партій", які відстоюють вузькокорпоративні інтереси. Замість влади політичних партій консолідувалися різноманітні партії влади, які є частиною виконавчої, а не законодавчої влади. Вони не є організаціями, що виростили з громадянського суспільства.

Ні в Україні, ні в Росії не склалися умови для утвердження спектра політичних сил європейського типу. Не набули поширення ліберально-демократичні цінності, залишається ослабленим правий фланг політичних партій. Так, на останніх виборах до Державної Думи Росії не пройшли Союз правих сил і "Яблуко" Г.Явлінського. За результатами виборів до Верховної Ради України у 2002 р. 4-відсотковий бар'єр не перебороли блок "Команда озимого покоління", "Християнсько-демократична партія, Ліберальна партія України, Партія зелених України [18, 10-11; 32, 54-55].

В трьох країнах парламенти, як уже зазначалося, не відіграють активної ролі у формуванні урядів, не мають змоги ефективно контролювати його діяльність. Домінування президентської влади не дає можливості партіям впливати на діяльність урядів, на процеси реформування і розвитку своїх країн. Слабкість політичних партій обертається посиленням клановості в процесах як політичної, так і економічної трансформації, коли доля держави, майбутнє народів вирішується невеликим прошарком суспільства - Президентом, його адміністрацією і оточенням. Утворилося своєрідне замкнене коло - повільна інституціоналізація громадянського суспільства, спричинена відсутністю середнього класу, викликає слабкість політичних партій, які, в свою чергу, ведуть до слабкості вищих законодавчих і виконавчих структур, посилення президентської влади.

Разом з тим, в Україні напередодні президентських виборів 2004 р. загострилась політична боротьба як між владою і опозицією, так і в оточенні президента, відбувається певна політична структурізація суспільства, виділилися структурні сегме-

нти електорату, утворились і зміцнилися партійні блоки для подальшого переходу до повноцінного функціонування партійної системи. В Росії процес політичної структуризації дещо загальмувався. Хоч і на останніх виборах до Державної Думи здобула переконливу перемогу партія “Єдина Росія”, яка утворилася під час підготовки до виборів і вважається пропрезидентською.

Таким чином, в Україні, Росії і Білорусі дедалі наочніше проявляються риси авторитарних президентських республік. Президенти сконцентрували в своїх в своїх руках дедалі більше влади. Водночас зменшується роль парламентів, не сформувалися повноцінні багатопартійні системи. Процес політичних трансформацій не сприяв становленню інститутів демократії. Особливо це стосується Росії і Білорусі. В Російській Федерації була сформована політична система, основним завданням якої стала побудова “програмованого суспільства”, яке управляється згори. Все більше, як російських, так і українських істориків і політологів наголошують на тому, що авторитаризм — це оптимальний шлях розвитку Росії, єдина запорука забезпечення стабільності суспільства, що парламентсько-президентська форма правління для Росії непридатна, тому що існуюча система влади — надійний запобіжник небезпеки розпаду Російської Федерації [7,39;28,213]. Український політолог В.Малинкович охарактеризував російський політичний режим як “керовану демократію”, “освічений авторитаризм”, звідси він дійшов висновку, що Росія зробила євразійський цивілізаційний вибір [28, 213].

В Білорусі значна частина населення сподівається на “міцну руку” Президента, здатну і готову вирішити всі проблеми, посилюються уявлення в суспільстві про несумісність демократії і сильної держави. Білорусь стала тупиковим відгалуженням розвитку пострадянських країн, політична система якої зведена лише до двох суб’єктів політики: вождь і народ.

В Україні утвердився етатистський деїдеологізований режим, характерними рисами якого є перерозподіл економічної влади між панівними кланами, члени яких наближені до Президента і управлінської еліти або безпосередньо пов’язані з нею [7,37]. Спроби Президента обмежити повноваження Верховної Ради, посилити управлінську вертикаль і розширити функції виконавчої влади і контролю призвели до протистояння централь-

ної влади і опозиції. Хід президентських перегонів 2004 р., порушення виборчих прав, свобод громадян, масові фальсифікації виборів привели до “помаранчевої революції”, коли мільйони жителів мирним шляхом вимагали забезпечення задекларованих прав і свобод громадян, реформи політичної системи. Верховна Рада прийняла закон про політичну реформу, яка спрямована на перерозподіл владних повноважень між Президентом і парламентом, дієве функціонування багатопартійної системи і побудову парламентської держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон Української РСР “Про зміни і доповнення до Конституції (Основного Закону) Української РСР” від 24 жовтня 1990 року // Відомості Верховної Ради. - К., 1990.
2. Закон Української РСР “Про заснування поста президента Української РСР і внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР // Закони України. Т. 2. - К., 1996.
3. Закон РФ “О политических партиях, принятый Государственной Думой РФ 21 июня 2001 г.” // Парламентская газета. - 2001. - 17 июля.
4. Конституція України. - К., 1996.
5. Конституция Российской Федерации // Новые конституции стран СНГ и Балтии: Сб. докум. - Вып. 2. - М., 1998.
6. Конституция Республики Беларусь // Новые конституции стран СНГ и Балтии: Сб. докум. - Вып. 2. - М., 1998.
7. Булобенюк С. Десятиріччя здійснення системної модернізації в Україні та Росії: досягнення і втрати // Людина і політика. - 2002. - № 1.
8. Волобуев П. Четвертооктябрьская политическая система и ее социально-исторический смысл // Обновление России: трудный поиск решений. Вып. 3. - М., 1995.
9. Вайнштейн Г. Посткоммунистическое развитие глазами западной политологии // МЭМО. - 1997. - № 8.
10. Галкин А.А., Красин Ю.А. Россия на перепутье. Авторитаризм или демократия: варианты развития. - М., 1998.
11. Гринкевич О., Чередниченко О. Феномен Олександра Лукашенка: Політична біографія президента Білорусі // Політична думка. - 2000. - № 2.
12. Зарубежные страны: 1998-2003 гг. / Авт.-сост. Я.М.Бердичевский. - Запорожье, 2003.
13. Зеленько Г. “Наздогінна модернізація”: досвід Польщі та України. - К., 2003.
14. Карбалевич В. Білоруська модель посткомуністичної трансформації // Політична думка. - 2000. - № 1.

15. Колодко Гжегож В. Глобалізація і перспективи розвитку постсоціалістичних країн. - К., 2002.
16. Кожокин Е. Политическая культура и трансформация государственных институтов // Свободная мысль - XXI. - 2001. - № 8.
17. Конституция Российской Федерации: Комментарий. - М. 1994.
18. Кордун О., Павленко Р. Выборы 2002: генеральна репетиція президентських виборів 2004? // Людина і політика. - 2002. - № 3.
19. Коктыш К. Постсоветская трансформация Белоруси // МЭМО. - 2004. - № 2.
20. Кривенко Л. Президент України: еволюція конституційно-правового статусу // Віче. - 1998. - № 10.
21. Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України. - К., 2002.
22. Мачкув Е. Преобразование коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая трансформация // Полис. - 2000. - № 4.
23. Михалева Н.А. Конституционное право зарубежных стран СНГ. - М., 1998.
24. Пак Санг Нам. Президент и исполнительная власть // Свободная мысль - XXI. - 2001. - № 11.
25. Пак Санг Нам. Партийная система современной России // Вестник МГУ. Сер. 12. Политические науки. - 2003. - № 2.
26. Сімон Герхард. Крах парламентаризму в Білорусі, Росії й Україні // Політична думка. - 2000. - № 2.
27. Скуратов Ю. И. Президент Российской Федерации // Государственное право Российской Федерации. - М., 1996.
28. Сходство и различие социально-политических трансформаций Украины и России: взгляд социологов и политологов // Социология: теория, методы, маркетинг. - 2003. - № 3.
29. Україна в сучасному геополітичному просторі: Теоретичний і прикладний аспекти / За ред. Ф.М.Рудича. - К., 2002.
30. Україна і Росія після президентських виборів: Матеріали українсько-російсько-німецького експертного семінару // Політична думка. - 2000. - № 2.
31. Храмов В.О. Сравнительный анализ политических систем Беларуси и России. - Минск, 1997.
32. Щербак А.Н. Коалиционная политика и дефрагментация партийной системы: сравнительный анализ (на примере Польши, России и Украины) // Общественные науки и современность. - 2003. - № 4.

КОЖУХАР О.І.
доцент, кандидат
історичних наук
ЛІТВІНОВА Є.
студентка II курсу
історичного факультету

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В ПОЛЬЩІ ТА УКРАЇНІ

За останню третину ХХ століття у країнах Центральної і Східної Європи сталися кардинальні зміни, пов'язані з трансформацією суспільного ладу, політичних та економічних систем. В ході антитоталітарних революцій було ліквідовано соціалістичний лад, а комуністичні партії втратили свій колишній вплив.

Перед незалежними постсоціалістичними державами стало стратегічне завдання – провести широкомасштабну політичну і економічну трансформацію на основі загальносвітових і цивілізаційних принципів. Формування демократичної правової держави, парламентської демократії, становлення політичного плюралізму і громадянського суспільства є основним змістом політичної трансформації.

Неодмінною умовою політичної трансформації, виявом процесу демократизації є утворення ефективної багатопартійної системи. Світовий досвід показує, що характер партійної системи виступає важливим індикатором результативності політики і ступеня консолідації демократії, має визначальне значення для проведення реформ і функціонування всієї політичної системи.

Політична трансформація в Польщі і Україні розпочалася майже одночасно – на рубежі 90-х рр. ХХ ст. і проходила за досить схожими схемами. Але результати політичного реформування в цих країнах принципово різні. Тому необхідно дослідити кращий досвід постсоціалістичних трансформацій в Польщі, зробити порівняльний аналіз з тими процесами, які відбуваються в Україні, урахувати і негативний, і позитивний досвід для пошуку власних оптимальних моделей політичного розвитку, функціонування партійної системи.

Проблеми політичної трансформації постсоціалістичних країн Центрально-Східної і Східної Європи, в т.ч. Польщі і України, є одними з пріоритетних досліджень, як вітчизняних,

так і зарубіжних істориків, політологів, соціологів. Так, в колективній монографії “Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти” українські науковці розглянули становлення політичної системи сучасної України, проаналізували варіанти політичної трансформації держав ЦСЄ, намагалися виявити загальні закономірності і особливості цих процесів в окремих країнах світу [16]. В.Дем’янець проаналізував політичну та соціально-економічну трансформацію в Польщі у 90-х роках [8]. Г.Зеленько здійснила порівняльний аналіз політико-владних структур Польщі та України в сучасних умовах [11].

Російські вчені опублікували фундаментальне дослідження, в одному з томів якого (ч.1-2), ґрунтовно і всебічно проаналізували як загальні процеси системної трансформації, так і особливості розвитку усіх постсоціалістичних країн ЦСЄ у 90-х роках [17; 18]. Ряд публікацій присвячено трансформаційним процесам в Польщі [5; 6; 7].

Але предметом дослідження не стали питання зародження і розвитку партійних систем в Польщі і Україні. Автори лише побіжно, виходячи з мети і завдань своїх робіт, висвітлюють цю багатогранну проблему. Разом з тим, ряд дослідників присвятили свої публікації становленню і розвитку партій в Україні, Польщі та інших країнах [9; 10; 15; 20]. Особливу увагу привертає стаття молодого російського вченого А.Щербака, в якій на прикладі Польщі, Росії і України проведено порівняльний аналіз виборчих законів, коаліційної політики і дефрагментації партійних систем [20].

В даній статті автори розроблять спробу на основі порівняльної (компаративної) методології розкрити процес становлення і розвитку партій, формування багатопартійної системи, перетворення партій в “локомотиви” політичної трансформації, важливий чинник демократії і становлення громадянського суспільства в Польщі та Україні.

Аналіз становлення партійних систем в Польщі та Україні дає підставу говорити, що всі партії в Польщі та Україні за типом формування можна умовно поділити на декілька груп:

а) партії, які утворилися з опозиційних рухів антитоталітарної спрямованості;

б) партії, які вийшли з політичної системи соціалізму і пристосувалися до нових політичних і соціально-економічних умов;

в) партії, які виникли в ході політичної та соціально-економічної трансформації.

Так, в Польщі ще у вересні 1976 р. утворився опозиційний рух Комітет захисту робітників (КЗР), який через деякий час дістав нову назву – Комітет соціального самозахисту (КСС - КЗР). Його організаторами були Я.Курунь, А.Міхник та Я.Ліпський. Згодом КСС-КЗР практично перетворився у своєрідного координатора опозиційної до влади діяльності в країні. 1 вересня 1979 р. кілька нелегальних угруповань, що сповідували традиційні концепції польського національного-визвольного, демократичного, селянського і соціалістичного рухів поч. ХХ ст., створили Конфедерацію незалежності Польщі (КНП) [29, 294-295]. До 1988 р. вона діяла нелегально, зареєстрована у серпні 1990 р. Виступає з антикомуністичних позицій, за соціальну модель ринкової економіки з обмеженим притоком іноземного капіталу [18, 84].

Влітку 1980 р. на хвилі страйкової боротьби утворилось вільне, незалежне від ПОРП і працедавців профспілкове об'єднання “Солідарність”. 10 листопада 1980 р. нова профспілка була офіційно зареєстрована. Вона об'єднувала понад два десятки нелегальних груп різноманітного спрямування. У 1981 р. “Солідарність” налічувала майже 10 млн. членів або більше 80% працівників промисловості [5,101; 17,83].

На початку 80-х рр. в Польщі поряд з “Солідарністю” утворилась велика кількість інших нелегальних груп і організацій різного політичного спрямування – від соціал-демократичного до християнсько-демократичного, пацифістського і консервативного. Всі ці політичні сили можна назвати “протопартіями”, політичними клубами. Але саме вони заклали основи майбутньої партійної системи.

В Україні протягом 60-х - першої половини 80-х рр. діяли різні малочисельні групи. Їх перетворення у масові громадські рухи відбулося уже в період перебудови. Більшість українських науковців вважають початком багатопартійності утворення в 1989 р. Народного Руху України за перебудову [15, 68-77]. В складі цієї суспільно-політичної організації були і члени комуністичної партії, і її противники, члени і активісти Української Гельсинської спілки. НРУ швидко еволюціонував до правочентри-

стської антикомуністичної опозиції. Крім того, в 1989 р. розгорнули діяльність Українська національна партія, Українська народно-демократична ліга тощо. З 1989 по 1991 р. утворилося понад 20 політичних партій і об'єднань. Цьому сприяло рішення III з'їзду рад народних депутатів СРСР (березень 1990 р.) про скасування ст.6 Конституції СРСР про керівну роль КПРС у суспільстві [14, 317].

І "Солідарність", і НРУ та інші опозиційні до комуністичних режимів рухи і об'єднання стали своєрідною базою для створення нових партій. В 1987 р. з "Солідарності" виділилися ряд політичних організацій і груп – "Згода центристських сил", "Громадський рух – демократична дія" та ін. В цілому на базі "Солідарності" виникло близько 30 партій і організацій [18, 84]. Подібні процеси відбувалися і в Україні: з Руху протягом 1990-1991 р. з різних причин вийшли ряд активістів, які утворили нові партії. Так, у квітні 1990 р. відбувся установчий з'їзд Української республіканської партії, а у червні утворилась Українська селянська демократична партія. В грудні 1990 р. на установчому з'їзді утворилась Демократична партія України. Серед засновників партії – відомі письменники І.Драч, Д.Павличко, В.Яворівський, літературознавці В.Дончак і Ю.Цеков, економісти В.Черняк і М.Швайка, правозахисник Ю.Бадзьо [14, 320-322].

До другої групи партій слід віднести партії, які вийшли з колишньої соціалістичної системи і пристосувалися до нових реалій. При цьому слід зазначити, що всередині правлячих комуністичних партій виникли опозиційні кола і групи, які і утворили оновлені партії. В Польщі частина делегатів останнього, IX, з'їзду ПОРП (січень 1990 р.), заснували нову партію – Соціал-демократія Республіки Польща (СДРП). В своїх програмних документах вона заявила про підтримку побудови парламентської республіки, реалізацію соціальної справедливості, розбудову громадянського суспільства та ринкової економіки з втручанням і відповідальністю держави [10]. Крім того, частина політичних членів ПОРП увійшла до Союзу польських комуністів "Пролетаріат" і Польської радикальної лівої партії (ПРЛП) [19, 150].

Польська селянська партія (ПСП) утворилась у 1990 р. на основі Об'єднаної селянської партії, союзниці ПОРП в період соціалізму. Виступає з позицій неоаграризму, відзначає необхід-

ність сильного державного і кооперативного секторів, домагається захисту найбідніших прошарків населення. Напередодні парламентських виборів (вересень 2001 р.) ПСП налічувала близько 200 тис. членів [8,13; 13,12].

В 1987 р. в межах КПРС було створено загальносоюзна “демократична платформа”. В лютому 1990 р. в Харкові, Києві, Дніпропетровську, Львові та інших містах виникають осередки, а 1 березня 1990 р. відбулася I республіканська конференція “Демплатформи в КПУ”. Еволюція цієї організації привела до утворення 1-2 грудня 1990 р. на установчому з’їзді Партії демократичного відродження України (ПДВУ), що налічувала більше 2,3 тис. членів партії. Керівним органом ПДВУ стала Координаційна рада, яку очолили заступник голови Верховної Ради УРСР В.Гриньов, О.Ємець, В.Філенко, В.Хмелько, М.Попович [14, 320].

У травні 1990 р. частина комуністів, які вийшли з КПУ, а також безпартійні зробили спробу провести установчий з’їзд об’єднаної соціал-демократичної партії України. Але утворилися 2 фракції – “праві” (“соціальні демократи”), які проголосили себе Соціал-демократичною партією України, і “ліві” соціал-демократи, що оголосили про створення Об’єднаної соціал-демократичної партії України (ОСДПУ). Чисельний склад цих партій складав 800-1000 членів кожна. Уже в 1992 р. з’їзди СДПУ і ОСДПУ ухвалили рішення про об’єднання і створення Соціал-демократичної партії України (об’єднаної) [14, 322-323].

Після прийняття Верховною Радою України 24 серпня 1991 р. Акту про проголошення незалежності України був підписаний Указ Президії Верховної Ради “Про заборону діяльності Компартії України”. Однак вже 26 жовтня 1991 р. відбувся з’їзд частини колишніх комуністів, які проголосили створення Соціалістичної партії України (СПУ), лідером якої став О.О.Мороз. 25 листопада 1991 р. СПУ було зареєстровано Міністром України [14, 332].

В 1993 р. на політичній арені з’явилась новостворена Комуністична партія України, яка стала однією з самих масових партій. Вона виступає за повернення до планової економіки, суспільної власності та відновлення СРСР.

В ході політичної та соціально-економічної трансформації в Польщі та Україні утворився цілий ряд партій різних політичних напрямків. Так, в червні 1992 р. в Польщі з постсолідаристських угруповань виник Союз праці (або Унія праці) – невелика політична партія соціал-демократичної орієнтації. В своїй про-

грамі і діях намагається поєднати соціалістичну ліву “Солідарності” з демократією. Вона виступає за соціальну ринкову економіку, проти дискримінації державного і кооперативних секторів [18, 82].

На початку 90-х років процес розпаду “Солідарності” привів до утворення Демократичного союзу і Ліберально-демократичного конгресу, які в квітні 1994 р. об’єдналися в Союз свободи (або Унію свободи). І в економічному, і в ідейному аспектах він є політичною партією ліберально-демократичного напрямку. В кінці 90-х років партія налічувала більше 22 тис. членів, мала чіткі організаційні структури у всіх воєводствах країни [18, 83].

В травні 1990 р. при підтримці лідера “Солідарності” Л.Валенси була утворена Угода центристських сил, яка активно виступала за ринкову економіку при обмеженому втручанні держави, розширення про шарку власників шляхом тотальної приватизації [6, 70].

В Україні в пострадянський період продовжувався процес становлення багатопартійності. За дуже короткий час утворилося десятки політичних партій досить різнобарвного політичного спектра. Так, якщо до проголошення незалежності в Україні було зареєстровано 4 партії, в грудні 1993 – 27, на початку 1998 р. – 52 партії [4, 591]. Серед них Ліберально-демократична партія України, Ліберальна партія України, Партія економічного відродження, Партія регіонів, Демократичний союз, Українська національна асамблея – Українська народна самооборона, Соціал-демократичний союз, Прогресивно-соціалістична партія України, Партія зелених, Аграрна партія та ін.

В Польщі відновили свою діяльність так звані історичні, традиційні партії, які діяли до утвердження комуністичного ладу: Польська соціалістична партія (ППС), Національна партія (ендеки).

Уже в перші роки постсоціалістичної трансформації і в Польщі, і в Україні почало створюватися правове поле для утворення і діяльності політичних партій і формування багатопартійності. В Польщі 29 грудня 1989 р. було скасовано ст.3 Конституції країни щодо “керівної ролі ПОРП”. Для створення партій за Законом про політичні партії (липень 1990 р.) необхідно було 15 підписів і юридичну адресу. Для реєстрації не потрібно було надавати ні статуту, ні програми партії [7, 42]. В Україні 29

вересня 1990 р. Президія Верховної Ради прийняла постанову “Про порядок реєстрації громадянських об’єднань”, а 14 листопада внесла доповнення до неї. В них зазначилося, що для реєстрації необхідно надати програму і статут партії, яка повинна мати не менше 300 осіб [3]. Це сприяло швидкому утворенню значної кількості невеликих партій, які сформувалися для вирішення конкретних завдань. Тобто, почала формуватися атомізована партійна система, що є об’єктивним і закономірним явищем для усіх постсоціалістичних країн Європи і зумовлене переходом від авторитарної системи до плюралістичної. А це призвело (поряд з іншими чинниками) до політичної дестабілізації, непримиренної боротьби окремих партій навіть у межах однієї частини політичного спектру.

Динаміка зростання політичних партій в Україні була такою: у 1990 р. виникає одна політична партія, у 1991 – ще 5, у 1992 – 7, у 1993 – 15, у 1995 – 3, у 1996 – 5, у 1997 – 10 партій. На 1 січня 1998 р. діяло 52 політичних партії, а на березень 2002 р. їх було вже 128 [12, 609].

В Польщі за десятирічний період постсоціалістичного реформування діяло майже 300 партій.

Разом з тим, в обох країнах було здійснено спроби обмежити масову появу невеликих партій. Так, в Законі України “Про об’єднання громадян” (1992 р.) вказувалось, що заява про реєстрацію партії “повинна бути підтримана підписами не менш, як однієї тисячі громадян” [1, 116-117]. В квітні 2001 р. Законом України було визначено порядок утворення, державної реєстрації, діяльності та ліквідації політичної партії. В Польщі на початку 2001 р. Сейм прийняв новий Закон про політичні партії, за яким було значно ускладнено процедуру реєстрації і передбачено процес перереєстрації політичних партій. Після перереєстрації, перед парламентськими виборами (вересень 2001 р.) в Польщі залишилось 35 політичних партій – проти 300, які діяли на початку 2001 р. Тим самим завершилось кількісне зростання партій і почався період більш якісної, професійної роботи партій з електоратом, пошук нових технологій тощо.

Важливим чинником становлення багатопартійності і утвердження ефективної партійної системи, каталізатором укрупнення політичних партій стають чинні виборчі закони і проведені на їх підставі президентські і парламентські вибори.

В Польщі перші вільні багатопартійні вибори відбулися в 1991 р. за чистою пропорційною системою. На 460 місць в Сеймі претендувало більше 100 партій. Тобто, виборцям було запропоновано більш широкий, ніж у 1989 р. спектр ідейно-програмних положень. Формальну перемогу одержав Демократичний союз Т.Мазовецького (12,3%). Друге місце – Союз демократичних лівих сил (12%). В цілому, у парламент увійшло 29 політичних партій і об'єднань, при чому 11 із них – лише одним депутатом [19, 93]. В травні 1993 р. з ініціативи президента Польщі Л.Валенси був прийнятий новий закон про вибори до парламенту, який зберіг пропорційну систему, але запровадив 5%-й виборчий бар'єр для політичних партій і 8%-й – для коаліцій [18, 154]. Закон стимулював створення більших політичних об'єднань. Зміни електоральної формули в Польщі більше не було. Парламентські вибори 1997 і 2001 років відбувалися за цим же законом. І все це сприяло новому етапу еволюції партійної системи. Були створені умови для формування системи поміркованого плюралізму. Так, на виборах 1993 р. взяли участь 34 виборчих об'єднання і блоки. 5%-й бар'єр здолали тільки 6. Союз демократичних лівих сил отримав 20,4% голосів виборців, Польська селянська партія – 15,5%, Союз праці – 7,3%, Демократичний союз – 10,6%, Конфедерація незалежної Польщі – 5,8%, Безпартійний блок підтримки реформ – 5,4% [20, 51-52].

В сеймі соціал-демократи отримали 37,17% усіх місць, аграрії – майже 29%. Справа в тому, що дрібні партії виступали на виборах самостійно і кожна з них не змогла подолати 5%-й рубіж. Таким чином вони втратили 35% голосів.

В сенаті СДЛС завоював 37 місць, Польська селянська партія – 36, профсоюз “Солідарність” – 9, Демократичний союз – 4.

Союз демократичних лівих сил створив коаліцію з Польською селянською партією і в сеймі з депутатів цих партій утворилась стабільна парламентська більшість: дві фракції разом мали 65,9% усіх місць [7, 50].

У програмах лівих партій і практичній діяльності лівоцентристського уряду відбулися зміни, пов'язані з проявами лібералізму в ході економічної трансформації на принципах соціальної ринкової економіки, справедливого розподілу тягара соціально-економічних реформ, соціальної підтримки малозабезпечених верств населення. Така політика обумовила перемогу саме лідера СДЛС О.Квасневського на президентських виборах 1995 р.: у

другому турі він отримав 51,72% голосів виборців, а Л.Валенса – 48,28%. 23 грудня 1995 р. на засіданні Національних зборів О.Квасневський присягнув як новий президент Республіки Польща [7, 50].

Перед черговими парламентськими виборами в середині 1996 р. профсоюз “Солідарність” і ще ряд правих партій і організацій, які ведуть свій родовід з “Солідарності”, об’єдналися в єдиний блок “Акція виборча “Солідарність” (АВС). На парламентських виборах 21 вересня 1997 р. брали участь 22 виборчих об’єднання і блока. Членство в Сеймі здобули представники 5 коаліцій. Партійний склад Сейму третього скликання: “Акція виборча “Солідарність” – 201, СДЛС – 164, Союз свободи – 60, Польська селянська партія – 27, Рух за відродження Польщі – 6 [8, 33]. Перемогу здобула “Акція виборча “Солідарність”, яка вступила в коаліцію з ліберальним Союзом свободи Л.Бальцеровича. Вони отримали 56% місць в парламенті і сформували уряд [20,51].

Напередодні виборів до Сейму Республіки Польща в 2000 р. коаліція “Акція виборча “Солідарність” розпалась. Правоцентристські партії не змогли створити нову коаліцію. НАТОмість Союз лівих демократичних сил на виборах виступав в коаліції з Союзом праці. За них проголосувало 41% виборців. Ця коаліція скооперувалася ще з однією лівою партією – Польською селянською партією і це дало можливість лівим сформувати уряд – вони контролювали 50% місць в парламенті [19, 51]. “Постсолідарницькі сили” залишились поза парламентом, а на політичній арені з’явилися нові політичні партії: центристська “Самооборона”, права “Громадянська платформа”, націоналістична Ліга польських родин.

В Україні процес становлення багатопартійної системи йшов значно повільніше. До 1994 р. працював парламент, який був обраний за мажоритарною системою ще в 1990 р. Лише близько 100 депутатів представляли опозиційні сили. Перші вибори до Верховної Ради незалежної України відбулися навесні 1994 р. і знову за старою виборчою системою. Кандидату потрібно було набрати абсолютну більшість голосів. Якщо жоден з кандидатів у депутати не набрав необхідної кількості голосів, то для двох найбільш успішних призначався другий тур, в якому потрібно було набрати просту більшість голосів виборців. Результатом використання цієї системи стало переважання незалежних кандидатів. Крім того, вона не сприяла розвитку великих політичних партій і гальмувала політичне структурування парламенту.

Різні політичні сили розробляли різні варіанти нового виборчого закону. Але через внутрішні неузгодженості Верховна Рада довго не могла його прийняти. Президент України Л.Д.Кучма чотири рази ветоував закон. І лише в 1997 р. був прийнятий новий закон. В Україні було запроваджено змішаний мажоритарно-пропорційний тип виборчої системи: половина депутатів (250) стали обиратися в одномандатних мажоритарних округах за системою відносної більшості, друга половина – за партійними списками, які подолали чотиривідсотковий бар'єр [2, 117-183].

На виборах 1994 р. до Верховної Ради передвиборчих коаліцій не існувало. Незалежні кандидати отримали 49,7% місць у парламенті. Виборча система не заохочувала політичні партії і рухи до об'єднання.

Наступні парламентські вибори 1998 р. відбувалися за новою виборчою системою. До Верховної Ради потрапило дев'ять партій і один блок. За Комуністичну партію України віддали свої голоси 24,65% виборців, за блок Соціалістичної партії та Селянської партії України – 8,6%, за Прогресивно-соціалістичну партію – 4,04%. Народний рух України отримав 9,4% голосів, СДПУ(о) – 4,01%, Партія зелених – 8,6%, НДП – 5,01%, “Громада” – 4,68% і т.д. [20, 57-58].

Перед виборами 2002 року було створено 3 блоки: проурядовий “За єдину Україну” і опозиційний – “Наша Україна” та блок Юлії Тимошенко. За результатами виборів до парламенту потрапило лише 3 блоки і 3 партії. Блок “Наша Україна” заручився підтримкою 23,57% виборців, блок Ю.Тимошенко – 7,26%, блок “За єдину Україну” отримав 11,77% голосів. Дві ліві партії – КПУ і СПУ отримали відповідно 19,98% і 6,87% виборців, а СДПУ(о) – 6,27% [20, 56].

Але, згідно з Конституцією України, українські політичні партії не беруть участі у формуванні уряду. Крім того, до цього часу не прийнято закони про парламентську більшість і опозицію. І тому більшість формується “з гори”, Президентом і виконавчою владою. Таким прикладом є штучне створення парламентської більшості навколо блоку “За єдину Україну” після парламентських виборів 2002 року. Блок “Наша Україна” здобув більшість голосів виборців і фактично переміг на виборах, але шляхом залучення до фракції “За єдину Україну” депутатів-мажоритарщиків остання утворила більшість у Верховній Раді з відповідними правами, повноваженнями і прерогативами. Слаб-

кі, атомізовані політичні партії виявляються неспроможними суттєво впливати на державні владні інститути. Реальною силою стає “партія влади” – прошарки номенклатури, представники держaparату, керівники економіки, бізнесмени тощо.

Таким чином, процес становлення партій і партійних систем в Польщі та Україні є досить схожим. Спрощений механізм реєстрації політичних партій на початку 90-х років, привів до появи великої кількості малих партій. Вагомим чинником укрупнення партій були виборчі закони і нові закони, за якими було ускладнено процедуру їх реєстрації. Це привело до того, що на 2001 рік у Польщі закінчився так званий екстенсивний період і в розвитку партій, і в політичному розвитку взагалі. В Україні через зволікання з запровадженням пропорційного виборчого законодавства, відсутність середнього класу, партійна система залишилась розбалансованою і недорозвиненою. Використання досвіду Польщі, реалізація політичної реформи сприятиме створенню дієвої консолідованої партійної системи, структурованого парламенту, коаліційному принципу формування уряду, подальшому успіху демократії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України “Про об’єднання громадян” // Закони України. – К., 1996. – Т.7.
2. Закон України “Про вибори народних депутатів” // Закони України. – К., 1997. – Т.13.
3. Постанови Президії Верховної Ради УРСР “Про порядок реєстрації громадських об’єднань” від 29 вересня 1990 року; Доповнення до Постанови Президії Верховної Ради УРСР “Про порядок реєстрації громадських об’єднань” від 14 листопада 1990 року // Відомості Верховної Ради. – 1990. – 15 листопада.
4. Бойко О.Д. Історія України. – К., 2002.
5. Брониславський Е., Вачнадзе Г. Польський діалог: События в Польше глазами польских, советских, американских, английских, западно-германских и французских журналистов. – Тбилиси, 1990.
6. Бухарин Н., Миронов В. Политические силы в постсоциалистических обществах // Общественные науки и современность. – 1992. - №1.
7. Бухарин Н.И., Синицкая И.С., Чудакова Н.А. Польша: десять лет по пути реформ // Новая и новейшая история. – 2002. - № 4.
8. Дем’янець В. Політична та соціально-економічна трансформація в Польщі у 90-х роках // Людина і політика. – 2000. - № 4.

9. Дергачов О. Місце політичних партій у здійсненні влади в Україні // Політична думка. – 2002. - № 1.
10. Дружбинский В. Левый марш // Зеркало недели. – 2002. – 30 ноября.
11. Зеленько Г. Україна – Польща: політико-владні структури в умовах модернізації // Людина і політика. – 2000. - № 2.
12. Литвин В.Н., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України. – К., 2002.
13. Осадчук Б. Червоно-зелений Кабмін у Польщі // ПіК. – 2001. – №38-39.
14. Політична історія ХХ століття. – К., 2001.
15. Томенко М. Партійна політика в Україні // Українська перспектива: історико-політологічні підстави сучасної державної стратегії. – К., 1995.
16. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти / За ред. Ф.М.Рудича. – К., 2002.
17. Центрально-Восточная Европа во второй половине ХХ века. В 3т. Т.3. Трансформации 90-х годов. Ч.1. – М., 2002.
18. Центрально-Восточная Европа во второй половине ХХ века. В 3т. Т.3. Трансформации 90-х годов. Ч.2. – М., 2002.
19. Центральноевропейские страны на рубеже ХХ-ХХІ вв. Аспекты общественно-политического развития. Историко-политологический справочник. – М., 2003.
20. Щербак А.Н. Коалиционная политика и дефрагментация партийной системы: сравнительный анализ (на примере Польши, России и Украины) // Общественные науки и современность. – 2003. – № 4.
21. Яровий В.Г. Історія західних і південних слов'ян у ХХ ст.: Курс лекцій. – К., 1996.

ВСТОХІНА В.О.
доцент, кандидат
історичних наук

ЗАГАЛЬНІ НОТАТКИ ВИКЛАДАЧА ЩОДО ТОГО, ЯК І ЧОГО МИ НАВЧАЄМО СТУДЕНТІВ-ІСТОРИКІВ

Теоретично педагогіка вищої школи і методика навчання у ВНЗ існують. Проте перебувають вони в якомусь іншому вимірі, ніж повсякденна робота викладача, залишаючись для нього своєрідною абстракцією, згадки про яку пов'язані переважно зі

спогадами про колись складений (якщо складений) під час навчання в аспірантурі відповідний залік. Тому цілком природно, що пересічний викладач наповнює навчальний процес й окремі стандартні його складові за аналогією з тим, як навчали його самого, у відповідності до вимог безпосередніх керівників, з урахуванням досвіду й порад колег, а також власного творчого пошуку (який, щоправда, найчастіше закінчується винаходом чергового “велосипеду”). Ймовірно тому, що поєднання зазначених чинників є достатньо індивідуальним, підходи до викладання серед колег існують, як правило, абсолютно різні. І це попри те, що описуються вони однаковісінькими казенними словами мінвузівських нормативних документів і напівзабутого педагогічно-методичного жаргону (хоча, якщо вдуматися, то виходить, що в одні й ті ж самі слова кожний вкладає власний смисл, не завжди навіть усвідомлюючи це).

Належачи до кола саме тих пересічних, “середньостатистичних” викладачів, не претендуючи на будь-які глибокі теоретичні узагальнення, автор цих нотаток намагається хоча б поверхнево схарактеризувати проблеми, з якими стикається сучасний викладач історії, та сформулювати власне бачення шляхів їх вирішення. Підґрунтям авторові слугував власний колишній студентський та теперішній викладацький досвід, враження від спілкування з колегами-істориками й сучасними студентами історичного факультету КДПУ. Автор усвідомлює, що й сам підхід, і зумовлені ним висновки й оцінки можуть бути визнані неоднозначними і дискусійними. Але й абстрактне наукове теоретизування приречене на спірність результатів.

Вважається, що ми знаємо, задля чого студента-історика навчають історії. Проте навіть побіжний аналіз проблем і конфліктів, що виникають у ході навчального процесу (за всіма його основними лініями: “викладач - студент”, “викладач - викладач”, “викладач - деканат”, “викладач - ДЕК”), свідчить, що ця думка навряд чи є аксіоматичною. Щоб у цьому переконатися, варто переглянути найважливіші складові навчання. Однак попередньо автор волів би викласти власну версію цілі викладання історії.

Головним в ній є формування специфічного “історичного” мислення: випускник більш-менш детально уявляє схему історичних процесів основних регіонів світу, а події сучасності викликають у нього асоціації і аналогії з подіями минулого. Друга (за чергою, а не за важливістю) складова цілі – вміння віднахо-

дити джерела інформації, виокремлювати в них необхідні дані і опрацьовувати їх у відповідності до конкретного завдання. І нарешті, третє – необхідно формувати специфічні дослідницькі навички – навички роботи з історичними джерелами різних типів і епох, що, з одного боку, працює на складову цілі № 2, а з іншого – будить і розвиває творче начало.

Спробуємо поглянути на навчання майбутніх істориків саме під цим кутом зору.

Автор глибоко переконаний у тому, що специфіка мислення майбутніх істориків-професіоналів формується під час вивчення основних курсів, перш за все, без сумніву, під час лекцій. Якою має бути ідеальна лекція? Дискусія щодо цього питання точиться давно. Колись офіційно була введена мода на так звані “проблемні” лекції. Проте, що саме слід розуміти під тією проблемністю, законодавці педагогічної моди чітко не пояснили (можливо через те, що самі слабко уявляли її суть). Деякий час були модними й так звані “наскрізні” лекції. Насправді ж, лекції читали, як уміли або як звикли, даючи їм ту чи іншу необхідну на певному відтинку часу назву-епітет. Тепер немає ні законодавців педагогічних мод, ні “розповсюджувачів передового педагогічного досвіду”, а проблема залишилася.

За доволі поширеною традицією, обов’язковою складовою лекції має бути історіографічний огляд. Важко сказати, коли ця традиція була започаткована; ймовірно, її джерелом слід вважати традицію написання наукових робіт з історії, в яких історіографічний вступ або навіть розділ передують викладенню основного матеріалу. В останньому випадку такий розділ є необхідним компонентом роботи, без якого не можна пояснити, у чому власне полягає новизна досліджень автора. Якщо підходити до оцінки форми і змісту лекції формально, такий історіографічний фрагмент виглядає виграшно, додаючи лекційній формі заняття певної “науковості”. Проте, якщо підійти до питання з позицій практичної цілеспрямованості, справа виглядатиме дещо інакше.

Насправді ж, на студента (ще до того, як він познайомився з конкретними історичними фактами) падає злива імен і прізвищ, назв праць, історіографічних проблем. Для пересічного студента все це – суцільна абстракція, яка нічого не говорить ні розуму, ні серцю. Не набагато кращим виглядає викладення історіографії наприкінці розглядання теми. Хоча фактичний бік вже більш-менш знайомий студентові, проте заучувати до екза-

мену історію вивчення тієї чи іншої проблеми (історію, яка інколи нараховує не одне століття) для студента – пекельні муки. До того ж, навряд чи необхідні. Чому?

По-перше, виявити, хто з науковців розглядав те чи інше питання, дуже легко хоча б за систематичним каталогом бібліотеки. По-друге, чи потрібні такі детальні історіографічні знання в межах загальних історичних курсів? Навряд, адже тут вони сприймаються як щось стороннє й у практичному сенсі факультативне, засвоюються найважче, а забуваються першими. Крім того, навчальними планами передбачені спеціальні курси вітчизняної і зарубіжної історіографії. І врешті-решт, якщо говорити про формування в студента-історика історіографічних навичок і культури, то ідеальним засобом для цього, на думку автора, є написання курсових, дипломних або кваліфікаційних робіт. Таким чином, автор переконаний, що немає будь-якої потреби займати надто дорогоцінний аудиторний час, на нестачу якого так люблять нарікати викладачі, і перевантажувати студентську пам'ять історіографічними блоками.

Певні теми, звичайно ж, не можуть бути викладені без історіографічного матеріалу, історіографічні сюжети стають не просто доцільними, а й необхідними в лекції. Йдеться про випадки, коли те чи інше питання по-різному тлумачиться науковцями. Лектор називає і прізвища дослідників, і їхні роботи, і суть аргументації; проте таким чином викладається не історія вивчення питання, а сучасний стан його розробки, що більш корисно, оскільки дозволяє подолати одномірне уявлення про історію, прищеплене шкільною програмою. При цьому, звісно, необхідне відчуття міри, адже спірних проблем, варіантів і відтінків їх трактування в кожному розділі історії безліч.

Чим же має бути заповнений лекційний час, що залишився після вилучення історіографії? Добре відомі два підходи до вирішення цього питання. Прибічники першого з них вважають за головне для лектора викладення сукупності історичних фактів; прибічники іншої думки презирливо називають це фактографією й наполягають на тому, що в лекції треба озброювати студентів лише “проблемами”, “теорією”. Теоретично праві й ті, й інші. Проте, слід зважувати на те, що часи Ключевського давно вже пішли в минуле й сучасний викладач має справу здебільшого з

непідготовленою студентською аудиторією (шкільні знання до уваги не беруться). Без спорудження фундаменту елементарних фактів в процесі навчання не обійтися. Без нього навіть найблискупіше проблемне викладення матеріалу “повисне” у повітрі. Додамо, що до такої подачі матеріалу студента ще треба привчити. З огляду на це одним з основних завдань базових курсів як раз і є формування саме цього фундаменту історичних фактів. Зрозуміло, що зовсім не обов’язково вирішувати ці завдання тільки на лекціях. І тут ми підходимо до обговорення ще одного, добре знайомого кожному викладачеві, питання - про підручники і посібники, їх поєднання з лекційними курсами.

В автора давно вже склалося стійке враження, що одним із правил хорошого тону для викладача є критика підручників. Але зараз, при наявності, на відміну від минулих часів, великої кількості підручників, особливо з вітчизняної історії, наше ставлення до них нагадує думку гоголівської Агаф’ї Тихонівни про своїх наречених. Негативне тією чи іншою мірою ставлення до підручників з боку викладачів-лекторів можна зрозуміти: десь матеріал викладений не дуже вдало, як на думку суворого критика, десь фактів бракує. У подібній ситуації ідеальним виходом, мабуть, було б написання авторських навчальних посібників, та от біда – більшість критиків підручників хапатися за перо чомусь не поспішають.

Отже, ідеальних підручників “у природі” не існує й існувати не може. Але це зовсім не означає, що неодмінно треба прагнути, як це нерідко трапляється, повністю замінити підручники (навіть дуже погані, як на думку лектора) власними лекціями. Навіть у найневдаліших підручниках усе ж таки наявний “дженгельменський” набір історичних фактів, особливо з тем, що стосуються політичної історії або зовнішньої політики (особливо війн). Отже, стає можливим зберегти надто дефіцитний лекційний час і повністю винести ці розділи курсу на самостійне опрацювання студентів. Варіантом такого підходу може бути самостійне виучування історичних фактів за окремими розділами монографій, що, на думку автора, є більш продуктивним, ніж читання з подальшим конспектуванням у повному обсягу якоїсь монографії з великого списку рекомендованої літератури. (До речі, як переказуються монографії під час складання заліків або

іспитів, чимало може розповісти студентський фольклор. Один з варіантів такої історії: студент успішно переказує викладачеві зміст монографії, яка відсутня в списку рекомендованих джерел, якої взагалі не існує і яку викладач марно намагається розшукати в бібліотечному каталозі. Анекдот ґрунтується на реальних подіях.)

Збережений за допомогою підручника лекційний час дозволяє більш детально зупинитися на тих історичних сюжетах, які через певні обставини неможливо вивчити за підручниками, або доповнити самостійно опрацьовану студентами конкретику викладом проблем і теорій. В останньому випадку щоб запобігти умоглядності, необхідно прагнути жорсткого зв'язку теоретичної частини лекції і фактів, які подаються в підручнику.

То ж якою має бути ідеальна або принаймні оптимальна лекція? Відповідь на це запитання навряд чи можна отримати в дискусіях самих лекторів. Адже навіть найдосконаліші, на думку автора та його колег, лекції можуть не сприйматися або погано сприйматися студентською аудиторією, через що читаються, відверто кажучи, практично вхолосту. Проте виявити такий стан речей, маючи однобічний зв'язок "викладач - студент", надзвичайно важко. У стандартних умовах зворотній зв'язок з'являється лише на екзамені, але він надто специфічний, щоб сприяти адекватному оцінюванню якості лекції. Ще зовсім недавно керівництво вищої школи наважилося на мудрий і мужній крок для встановлення, можливо, ідеальної схеми зворотного зв'язку: студент-викладач. Автор має на увазі анкетування студентів перед виборами викладачів за конкурсом, що, на жаль, почало забуватися. Попри цілу низку недоліків цього нововведення (що можна було б усунути, вдосконалюючи систему і зміст опитування), будь-який лектор, який прагне оптимізувати свою роботу, за результатами опитування міг з'ясувати свої прорахунки, що заважають аудиторії сприймати лекційний матеріал. Прикро, але мужності вистачило ненадовго, час згаданих новацій промайнув надто швидко й вища школа повернулася у висхідний стан. Про якість засвоєння матеріалу лектори дізнаються або тільки на екзамені, або через організацію власних соціологічних розвідок, до яких в абсолютної більшості викладачів просто руки не доходять.

Отже, на першому рівні навчання, під час вивчення загальних історичних курсів, закладається фундамент фактів і формується уявлення про конкретний перебіг історичного процесу. Своєрідна “надбудова” цього фундаменту, хоча й не за всією площиною, відбувається в межах спеціалізації на одній з кафедр факультету. Це вже другий рівень навчання, у ході якого, поперше, деталізуються окремі сторінки історії, а по-друге, навчання, навіть більшою мірою, ніж на попередньому етапі, наповнюється усвідомленням наукових проблем, теоретичними та історіографічними сюжетами. Тобто, на цьому рівні триває, хоча в дещо інших формах, процес формування професійного мислення, до якого додається початок вирішення двох інших завдань формування майбутнього історика. Їх роль чимдалі набуває все більшої значущості.

Спеціалізація студента сконцентрована у трьох формах навчальної роботи: спецкурсах, спецсемінарах та курсових роботах, що перетікають у дипломні (кваліфікаційні).

Зупинімося на перших двох, оскільки навчально-дослідницькі роботи потребують окремої розмови. Спецкурси і спецсемінари є безпосереднім продовженням і розвитком результатів першого періоду навчання. Так склалося, що питання організації другого етапу обговорюються значно менше, хоча сказати, що вони менш гострі, навряд чи можна. Навчальний процес на цьому етапі індивідуалізується. Спецкурси і спецсемінари є авторськими, оригінальними й, відповідно, унікальними, через що порівнювати їх один з одним, на відміну від загальних, базових курсів, значно важче. Крім того, з кожною групою студентів, що спеціалізуються за певним напрямком, одночасно працюють не більш як три викладачі, а значить, проблеми, що виникають, не сприймаються як такі, що властиві всьому загалу. До того ж, навчання в межах спеціалізації має більш “закритий” характер: з одного боку, організація, зміст дисциплін спеціалізації вважаються внутрішньою справою відповідної кафедри, а з іншого – відносно невелика група студентів, що спеціалізуються за тим чи іншим напрямком, складається з представників різних академічних груп і поза спеціалізацією як академічна одиниця не існує.

Періодично спливає проблема, яка регулярно стає предметом більш-менш напружених дискусій. Це питання щодо принципів, на яких має ґрунтуватися набір пропонованих спецкурсів і спецсемінарів. Стосовно цього існують дві основні думки. Згі-

дно з першою, спеціалізація має бути певною цілісною конструкцією, кожний елемент якої тематично й логічно жорстко пов'язаний із загальною "будівлею". Прибічники іншого підходу вважають, що не варто прагнути цілісності, що спецкурси і спецсемінари можуть утворювати своєрідний конгломерат, який здебільшого відповідає професійним інтересам і вмінням викладачів кафедр. Перший варіант, ззовні, здається доцільнішим і привабливішим, тим більше що в планах, звітах, іншій документації виглядає вельми красиво. Проте цей підхід не враховує об'єктивно притаманний спеціалізації індивідуальний характер викладання, тим самим перетворюючи спецдисципліни на просте пряме продовження базових курсів, і не забезпечує розв'язання специфічних завдань навчання, що висуваються саме на цьому етапі.

Відповідно до другого підходу, викладач, що навчає студентів не в межах проблем, окреслених зверху (кафедра, деканат, рада), а в тій площині, яка йому ближче в науковому плані, обов'язково буде вводити студентів у свою творчу "кухню". Проблема "рідного" для викладача матеріалу відбуватиметься зовсім інакше – набагато краще, цікавіше, "з душею". Саме тому другий підхід, не заперечуючи об'єктивну індивідуалізацію викладання, дозволяє максимально застосовувати творчий і науковий потенціал членів кафедри. Без цього неможливо сформувати навички пошуку та обробки інформації, пробудити творче начало, що входить до невід'ємних цілей підготовки історика.

Крім аудиторних занять зі спеціалізації, шлях до зазначених цілей проходить через написання курсових і кваліфікаційних (дипломних) робіт. Тут процес навчання історика набуває максимальної індивідуалізації: студент працює з одним керівником; викладач, маючи навіть десятеро "курсовиків" чи дипломників, працює з кожним окремо. Разом із тим, попри зазначену індивідуалізацію, ця складова навчання має вельми привселюдний характер, зумовлений тим, що теми студентських досліджень затверджуються на засіданнях кафедр і рад факультетів, а самі роботи обговорюються й захищаються на кафедрах і ДЕК. Наслідком такої відкритості стають періодичні спонтанні дискусії щодо цілей і характеру цієї частини навчального процесу.

З цього приводу також стикаються дві точки зору. Відповідно до першої, робота обов'язково повинна мати за підґрунтя

аналіз історичних джерел (винятком є суто історіографічні роботи, у яких джерелом стають дослідження істориків); згідно з другою – робота може бути виконана й без залучення історичних джерел, шляхом реферування наукової літератури. Безумовно, для досягнення цілі № 3 (див. початок цих нотаток) перший підхід є оптимальним. Проте неухильно дотримуватися його можна було в ті часи, коли дипломна робота не входила до навчальних планів як обов'язковий компонент, виконувалася за бажанням студента і могла замінятися складанням державного іспиту. Відтоді, коли дипломна робота стала невід'ємною складовою навчання кожного студента, ситуація змінилася. Реалії життя є такими, що певний відсоток тих, хто навчається, через індивідуальні причини не може займатися повноцінною науковою роботою, але мусить писати й захищати кваліфікаційну роботу. У цьому випадку доводиться діяти за другою схемою. Щоправда, на думку автора, такий компроміс вимагає жорсткої умови: за наявності робіт одного рівня виконання, ті з них, що містять аналіз історичних джерел, мають оцінюватися більш високим балом.

Зрозуміло, що перелік проблемних сюжетів щодо підготовки студентів-істориків далеко не вичерпаний, дискусії поміж колегами триватимуть. Зокрема, поза увагою залишилися болючі питання щодо іспитів і семінарів. Проте автор нотаток і не претендує на всебічне узагальнення труднощів навчання історії у всіх його формах.

Згадавши на початку цих нотаток про зникнення традиції розповсюдження і тиражування “передового педагогічного досвіду”, автор аж ніяк не бажає її відродження. Великим досягненням сучасної вищої школи (здається, поки що єдиним) є те, що кожен викладач, не намагаючись крокувати в ногу, не рівняючись на правофлангових, навчає так, як підказує йому власний професіоналізм.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОБЛЕМНОГО НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ

Сучасні тенденції якісного оновлення українського суспільства, формування нових цінностей: етнокультурних, загальнонаціональних і загальнолюдських викликали переосмислення мети і завдань освітньої галузі взагалі та історичної освіти зокрема. Шкільна історія „антропологізувалася”, в неї повернулася людина-особистість, але не герой-зразок для наслідування і не людина-гвинтик, якою можна було маніпулювати, а людина в її культурно-історичній багатоманітності, як носій певних ідеалів і цінностей, як одна із сторін розвиваючого загальносвітового діалогу культур.

Основний акцент у навчально-виховному процесі пересувається із засвоєння певної суми знань, умінь і навичок на формування установок, мотивів, ціннісних орієнтацій, „підготовку учнів до взаємодії із соціальним середовищем, до самореалізації їх як особистостей в умовах багатоманітного світу через засвоєння комплексу знань, формування відповідних компетенцій” [5, 19]. Суспільство конче потребує інформовану і компетентну особистість, яка здатна визначати власну активну життєву позицію, може самостійно приймати виважені рішення і нести відповідальність за свої вчинки. Іншими словами, за допомогою історичних знань людина повинна самовизначити себе в оточуючому світі і інтегрувати себе в цей світ.

З огляду на це, в умовах ідеологічного плюралізму і полікультурної освіти особливо актуальним є завдання формування у школярів здатності до критичного мислення, навичок оцінювання суспільних явищ і процесів. Сучасна педагогіка трактує критичне мислення як один із способів інтелектуальної діяльності, направлений на виявлення хибних стереотипів і упереджень, оцінку об'єктивності інформації, акцентуацію суттєвого, розробку альтернативних шляхів вирішення проблеми, визначення ціннісних орієнтацій, інтересів, ідейних установок і призначення джерела [6, 36].

У відповідності до цілей і завдань навчання змінюється не лише змістовна (знаннева) сторона історичної освіти, але і діяльнісна.

Принциповою науковою базою для такої перебудови навчального процесу взагалі і історичної освіти зокрема, на нашу думку, може стати концепція проблемного навчання, заснована на закономірностях діалектичної і сучасної формальної логіки, дидактики розвиваючого навчання, особистісно-орієнтованої педагогіки та психології мислення і діяльності.

Проблемне навчання, в основі якого лежать теоретичні положення американського філософа, психолога і педагога Дж. Дьюї (1859-1952), продовжує залишатися одним із головних напрямків педагогічного дослідження (Т.В.Кудрявцев, М.Н.Скаткін, М.І.Махмутов, А.М.Матюшкін, В.Оконь, М.Левіна та ін.). Розробці методики і технології проблемного навчання значною мірою сприяли наукові доробки в галузі психології навчальної діяльності (С.Л.Рубінштейн, П.Я.Гальперін, В.В.Давидов та ін.). Досвід організації проблемного навчання накопичувався у світовій практиці протягом багатьох десятиліть. Авторами проблемного навчання історії стали відомі радянські вчені Н.Г.Дайрі та І.Я.Лернер.

Мета даної статті – розкрити вузлові питання теорії проблемного навчання історії в контексті оновлення сучасної історичної освіти.

Теоретичні розробки вчених-дидактів, психологів, істориків вказують на загальну закономірність активізації пізнавальної діяльності та психологічної природи мислення: „Початковим моментом мислительного процесу зазвичай є проблемна ситуація. Мислити людина починає тоді, коли у неї з'являється потреба щось зрозуміти. Мислення завжди починається з проблеми чи запитання, зі здивування чи нерозуміння, з протиріччя [16, 136].

Враховуючи це, в основі проблемного навчання лежить створення особливого виду мотивації – проблемної, згідно якої стимулом до руху мислення є такий психологічний стан учня, що торкається пізнавальної і мотиваційно-емоційної сфери. Зовнішньо цей стан проявляється в напруженні інтелектуальних сил, що ясно чи неявно усвідомлюється суб'єктом, спонукає його до пошуку нових знань, способів діяльності по подоланню цього інтелектуального утруднення і характеризується створенням проблемної ситуації. Щоб проблемна ситуація органічно ввійшла в навчальний процес вона повинна прийняти форму

проблемного запитання, проблемної пізнавальної задачі чи проблемного завдання. У цьому випадку проблемна ситуація переростає в усвідомлену проблему.

Проблема (від грец. *problema* – завдання) – теоретичне або практичне питання, яке потребує вирішення, дослідження [18, 470]. Кожна проблема містить у собі проблемну ситуацію (ситуації), але не кожна проблемна ситуація переростає, перетворюється в усвідомлену проблему. Проблема характеризується тим, що завжди містить у собі питання: як, за яких умов, якими шляхами можна вирішити певне протиріччя.

Отже, методологічною основою проблемного навчання є процес вирішення протиріч, а основними поняттями категорії слід вважати проблему, проблемну ситуацію, проблемне завдання. Таким чином, „проблемність є відображення суперечливості пізнавального процесу, вираження закономірностей виникнення і функціонування мислення, формування пізнавальних інтересів” [7, 48].

Торкаючись сутності проблемного навчання, перш за все слід відзначити, що воно ґрунтується не на передачі готової інформації, а на отриманні учнями нових знань та умінь за допомогою розв’язання теоретичних і практичних проблем. Основна ідея проблемного навчання в свій час була сформульована М.І.Махмутовим: „Знання в значній своїй частині не передаються учням в готовому вигляді, а набуваються ними в процесі самостійної пізнавальної діяльності в умовах проблемної ситуації” [11, 23].

Краще за все продемонструвати це може приклад навчання Сократом своїх учнів близько 2500 років тому.

В одному із діалогів („*Feag*”) Платон описує, як до Сократа прийшов юнак *Feag*, щоб дізнатися, як і в кого навчитися мудрості. Сократ замість того щоб дати відповідь на питання юнака, починає запитувати його, що він вважає мудрістю, чого ж дійсно хоче [15, 66-73].

Сократ формулює питання таким чином, щоб учневі було над чим подумати і в той же час достатньо було знань, щоб дати відповідь на питання, або знайти її в ході розмірковувань. Ланцюжок пов’язаних між собою питань, кожне з яких підпорядковане головному – першому, поставленому учнем, заставляє його знаходити відповіді на них, відкидаючи хибну думку і утверджуючись в істинній.

В сучасних умовах суть проблемного навчання полягає в тому, що в процесі вирішення учнями спеціально розробленої системи проблем і проблемних завдань під керівництвом вчителя або в спільній з ним діяльності здійснюється оволодіння новими знаннями, переважно теоретичного характеру, і способами дій, що формують творчі здібності школярів: продуктивне мислення, інтелектуальні емоції, пізнавальну мотивацію, а також досвід творчої діяльності.

Слід вказати і на особливий статус вчителя в навчальному процесі на проблемній основі. Адже він, виступаючи в ролі організатора уроку, повинен діяти скоріше як керівник і партнер, чим як джерело готових знань і директив для учнів, а це в свою чергу вимагає від нього особистісно-зорієнтованого підходу, великої педагогічної майстерності, здатності спонукати школярів до активної пізнавальної діяльності. Як зазначає В.А.Селиванов: „Невдало сформоване запитання може звести нанівець всі попередні зусилля вчителя, позбавити учня інтересу до обговорюваної області невідомого. Це іноді трапляється, якщо питання досить складне, і учні розуміють повну безперспективність пошуку виходу із проблемної ситуації, а також і в тому випадку, коли питання досить легке [17, 267]”.

Спостереження за навчальним процесом, аналіз науково-методичної літератури, власний педагогічний досвід дають підстави говорити про те, що вчитель в ході створення проблемної ситуації повинен передбачити наступні дії:

- привернути увагу учнів до навчального матеріалу, викликати їх пізнавальний інтерес;
- намагатися зіткнути учнів з проблемою і процесом її глибокого дослідження;
- виявити перед учнями протиріччя між пізнавальною потребою, що виникла, і неможливістю її задовольнити за рахунок особистого запасу знань, умінь і навичок;
- допомогти школярам визначити в пізнавальному завданні основну проблему та окреслити план пошуку виходу із проблемної ситуації, стимулювати творче мислення;
- якщо необхідно, вказати напрям пошуку найбільш раціонального шляху виходу із ситуації утруднення, виявляти терпимість до помилок учнів у процесі пошуку власного рішення;

- пропонувати допомогу чи адресувати до потрібних джерел інформації тільки в тих випадках, коли учні починають відчувати повну безнадійність свого пошуку.

Умови для побудови проблемного навчання сформульовані і докладно охарактеризовані М.М.Левиною [14].

Першою умовою для побудови проблемного навчання є система структур, що розвиваються, навчальної інформації, що визначає розвиток навчальної діяльності. Іншими словами, навчальна інформація здобуває статус задачі, яку учень повинен буде розв'язати під керівництвом учителя.

Друга умова проблемного навчання передбачає можливість вибору способів її рішення. Причому необхідно пам'ятати про сполучення інтелектуальних дій і емоційної сторони пізнання.

Третя умова проблемного навчання – суб'єктивна позиція учня, усвідомлення і прийняття ним мети пізнання і самооцінка наявних засобів для рішення й одержання результатів.

Проблемне навчання включає в себе проблемне викладання і проблемне учіння. В основі проблемного викладання лежить створення системи проблемних ситуацій і психолого-педагогічне керування їхнім вирішенням. Проблемне учіння розглядається як повна структура навчальної діяльності по засвоєнню знань і способів дій, що складається з аналізу задач-ситуацій, формулювання проблеми, висування гіпотези і її обґрунтування, вибір рішення і програми дій, аналізу отриманих результатів.

Отже, основними етапами пізнавальної діяльності при вирішенні проблемної ситуації є наступні:

- виникнення проблемної ситуації;
- усвідомлення проблеми, винайдення протиріччя;
- формулювання гіпотези;
- доказ гіпотези;
- перевірка вірності вирішення проблеми [12, 30-31].

На перших етапах відбувається актуалізація опорних знань та накопиченого досвіду. Усвідомлення проблеми залежить від побудови проблемної ситуації, від уміння учнів побачити розрив між відомим і невідомим, виділити протиріччя в інформації.

Кульмінаційний етап вирішення проблеми – висування гіпотези та її доказ, що включає в себе такі ймовірні шляхи:

- а) дедуктивне виведення її з вже відомих теорій, ідей, принципів, законів;

- б) індуктивне узагальнення фактів, отриманих в результаті спостережень або експерименту;
- в) аналогія.

На цьому етапі вчитель повинен домогтися усвідомлення учнями чіткого формулювання проблеми, допомогти учням провести додатковий аналіз проблеми з точки зору шляхів її вирішення, організувати діяльність по підбору додаткових даних, прослідкувати за вірністю висунення гіпотези, вимагати від учнів повного і аргументованого її доказу.

Завершальний етап у вирішенні проблеми – перевірка рішення. Він включає оцінку гіпотези, правильності виконаних дій, представляє апробацію гіпотетичного рішення, аналіз і оцінку вірогідності отриманих результатів, їх адекватність основним теоретичним положенням науки і практики.

Проблемне викладання і учіння було введено в практику навчання історії в другій половині 60-х років. В процесі його організації з плином часу відбулися суттєві зміни, які свідчать про еволюцію проблемного навчання: від методу, моделі у технологію навчання.

„Технологія” – слово грецького походження складається із „*techne*” – мистецтво та „*logos*” – навчання. „Технологію навчання трактують як галузь застосування системи наукових принципів до програмування процесу навчання й використання їх у навчальній практиці з орієнтацією на детальні цілі навчання, які допускають їх оцінювання” [3, 331].

Стосовно навчального процесу, на нашу думку, слід вказати на такі ознаки технології навчання:

- порядок, логічність, послідовність викладу змісту навчального матеріалу відповідно до поставленої мети;
- алгоритмізацію спільної діяльності вчителя та учнів на уроці, узгодженість їхніх дій;
- раціональний вибір та реалізація сукупності способів і засобів викладання та навчання;
- орієнтація на досягнення планового навчального результату;
- удосконалення і розширення системи контролю, охоплення ним всіх учнів.

В цілому технологія проблемного навчання історії була запропонована К.О.Бахановим і включає наступні дії:

1) створення навчальної проблеми, розв'язання якої потребує залучення наявних в учнів знань і досвіду, що дає змогу висунути робочу гіпотезу (припущення) про ймовірний перебіг подій, але остаточне їх розв'язання потребує додаткової інформації;

2) інформаційний блок – отримання учнями інформації, необхідної для розв'язання проблеми, однак поданої таким чином, щоб вона не була прямою відповіддю, а залишала місце для роздумів;

3) повернення до робочої гіпотези, доведення її або спростування;

4) узагальнення і фіксація основних інноваційних моментів шляхом усного закріплення записів на дошці і в зошитах тощо [1, 105].

Стисло це можна зобразити такою схемою:

Вивчення теми уроку являє собою розв'язання послідовного ланцюжка навчальних проблем. Це потребує від учителя неабиякого вміння створювати навчальні проблеми, вислуховувати і відокремлювати точки зору окремих учнів, полемічно подавати інформацію і знаходити вдалі форми та способи її фіксації.

Таким чином, проблемний урок – це творчість, фантазія вчителя з гнучкими формами роботи. Дидактичним стрижнем уроку є діяльність самих учнів, які не просто розв'язують проблеми, обговорюють їх, а реагують, сприймають, згадують, впізн-

нають; пояснюють, показують, інтерпретують; демонструють, конструюють, обдумують, розкривають, перелічують, розмірковують, порівнюють, виділяють головне; комбінують, складають, поєднують, творять, оцінюють, роблять висновки, встановлюють закономірності. Їх дії носять перетворюючий характер. Основний шлях пізнання – „від учнів”, тобто організація колективного, групового чи індивідуального пошуку учнів відповіді на проблемне завдання чи запитання.

К.О.Баханов зосереджує увагу на деяких аспектах проблемного навчання:

- інформаційний блок – це не обов’язково розповідь вчителя, джерелом інформації можуть бути текст підручника, з яким учні працюють індивідуально, або по групах, історичним джерелом, яке досліджується (лабораторно-практична робота) учнями на уроці чи вдома, звіт групи учнів про виконану ними дослідницьку роботу в позаурочний час (учнівський проект, реферат тощо), театралізована вистава, виклад матеріалу задалегідь підготовленим учнем (відкритий урок) та багато іншого;
- закріплення інформації в структурно-логічній схемі;
- налагоджена система контролю (вхідний (попередній) контроль на початку уроку і контроль за застосуванням учнями знань під час вирішення проблемних завдань, вихідний контроль наприкінці уроку) [1, 106].

На основі особливостей функціонування проблемних ситуацій дослідники виділяють чотири рівні проблемного навчання.

Рівень несамостійної активності, який характеризується найменшою пізнавальною самостійністю учнів, коли всі етапи пізнавального процесу проходять під керівництвом вчителя, а учень засвоює прийоми творчого мислення репродуктивним шляхом.

Рівень напівсамостійної активності характеризується тим, що вчитель створює проблемну ситуацію, вказує учням на проблему і втягує їх в пошук шляхів її вирішення. Учні разом з вчителем здійснюють доказ гіпотез і перевірку рішення.

Рівень самостійної активності характеризується тим, що учні формулюють проблему, аналізують її, висувають гіпотезу разом з вчителем, а доводять і перевіряють рішення самостійно.

Рівень творчої активності характеризується повною самостійністю учнів при вирішенні проблеми, виконанням самостійних робіт, що вимагають творчої уяви, логічного аналізу, самостійного доказу [12, 41-42].

Усі рівні, що характеризують і відповідають рівню розвитку пізнавальних можливостей учнів, відбивають цілісний процес навчання і конкретні способи пізнавальної діяльності учнів. Вважається, що виділення і облік цих рівнів може служити засобом керування процесом ефективного навчання школярів. Переведення учнів з першого на більш високий рівень є результатом проблемного навчання.

Процес вирішення проблемних завдань та проблемних запитань є найбільш складним в теорії проблемного навчання. Із досвіду роботи в цьому напрямку можна зазначити, що проблемні питання та завдання повинні бути:

- складними, нести в собі протиріччя;
- захоплюючими, але логічними;
- об'ємними, здатними охопити широке коло дрібних питань;
- дискусійними, пропонувати різні точки зору та оцінки;
- важкими, створювати труднощі, необхідні для проблемної ситуації.

Дослідники вказують і на такі критерії відбору навчальних проблем, як відповідність проблем потребам і інтересам даної групи учнів, їх віковим особливостям; участь дітей у доборі проблем, виробленні плану дій і способів рішення; варіативність способів рішення проблеми; повторюваність, типовість проблеми для достатньо широкого кола подій та явищ; серйозність проблеми; наявність необхідних матеріалів [8, 22-24].

Слід також зазначити, що не кожне складне питання може бути проблемним. Між проблемним питанням і інформаційним, рівно як між проблемним завданням і логічним є принципова різниця:

- 1) в умові проблемної задачі немає відповіді на поставлене питання;
- 2) в умові недостатньо вихідних даних для її вирішення, в підручнику і інших посібниках складно знайти готову відповідь;

- 3) умова задачі не передбачає способів її рішення, розраховуючи на те, щоб учні самостійно здогадалися, вибрали мислительні стратегії;
- 4) відповідь носить творчий, індивідуальний характер; для її перевірки можна скласти тільки приблизні вимоги до змісту і оцінити оригінальність способу рішення [2, 241].

Перехід проблемного питання в проблемну ситуацію здійснюється:

- через поглиблення проблемного питання;
- через пошук різних шляхів його вирішення;
- через співставлення різних варіантів відповіді.

Стихійне, невпорядковане використання проблемних завдань в навчанні історії є важливим, але недостатнім фактором для досягнення кожним учнем більш високого і доступного йому рівня творчого мислення. І.Я.Лернер розробив систему проблемних задач, яка охоплює такі показники:

- 1) типологію проблем, з якими може зіткнутися історик, досліджуючи той чи інший історичний факт;
- 2) методи історичного пізнання, врахування дидактичних вимог до структури і змісту задач;
- 3) різні рівні складності задач з врахування необхідності розвитку пізнавальної самостійності учнів;
- 4) перелік процедур творчої діяльності;
- 5) методичний (визначення кількості задач кожного типу, їх послідовність, темпи ускладнення) [10].

Вчений виділив 15 типів аспектних проблем історичної науки, серед них:

- встановлення причинно-наслідкових зв'язків історичних подій і явищ;
- усвідомлення процесу історичного розвитку і його механізму;
- встановлення загальних і окремих закономірностей суспільного розвитку;
- визначення наступності між фактами і епохами, подіями та явищами;
- визначення тенденцій розвитку суспільних явищ або їх сукупності;
- визначення ступеня прогресивності історичного явища тощо.

До другого параметру проблемних задач з історії Лернер відносить: метод аналогій; порівняльно-історичний метод; статистичний метод і його варіанти; встановлення причин за наслідками; метод реконструкції цілого за частиною тощо.

Серед процедур творчої діяльності слід вказати на:

- самостійне перенесення знань і умінь в нову ситуацію;
- комбінування і перетворення вже відомих способів діяльності при вирішенні нової проблеми;
- бачення нової проблеми в традиційній ситуації;
- усвідомлення структури і нової функції об'єкта;
- врахування альтернатив при вирішенні проблеми.

Рівень складності проблемного завдання за Лернером визначається: кількістю даних в умові задачі; кількістю послідовних дій (кроків), необхідних для її вирішення; а також кількістю паралельних висновків, що формулюються згідно умови задачі.

Згідно п'ятого параметру системи проблемних завдань учитель визначає, в який момент вивчення теми, відносно якого питання доцільно запропонувати ту чи іншу задачу, як вона пов'язана з іншими, яка її мета, які зміни в розвитку мислення вона повинна спричинити.

Демократизація суспільно-політичного життя, плюралізм думок, оновлення цілей, завдань, змісту історичної освіти дають широкі можливості вчителю самостійно конструювати проблемні задачі на конкретному історичному матеріалі. На це звертає увагу А.Степаніщев, який надає конкретні приклади проблемних задач та вказує на способи їх створення [19].

Серед методичних прийомів створення проблемних ситуацій слід вказати такі:

- учитель підводить учнів до протиріччя і пропонує знайти спосіб його вирішення;
- учитель протиставляє протиріччя практичній діяльності;
- пропонує різні точки зору на одне і теж питання;
- спонукає учнів порівнювати, аналізувати, узагальнювати, робити висновки, співставляти факти;
- пропонує класу розглянути явище з різних позицій (наприклад, історика, юриста, політолога, пересічного громадянина);

- ставить конкретні питання (на узагальнення, обґрунтування, конкретизацію, встановлення причинно-наслідкових зв'язків).

Формами вирішення проблемних ситуацій можуть бути: дискусія, наукова суперечка, дебати, проблемна лекція, проблемний семінар, проблемні запитання та завдання, завдання пошукового характеру, проблемні тексти, матеріали з проблемною направленістю тощо.

До факторів, які визначаються як об'єктивні обставини створення проблемних ситуацій, належать:

- рівень розвитку учнів, врахування індивідуальних особливостей у навчальних можливостях школярів;
- характер історичного матеріалу;
- педагогічна мета;
- творчі та пізнавальні здібності учнів, їх інтереси та потреби;
- стимулювання особистої зацікавленості;
- педагогічна майстерність вчителя в організації проблемно-пошукової роботи.

Принципова новизна побудови проблемного навчання полягає в тому, що воно не лімітує творчу пізнавальну активність учнів, не заганяє її у певні рамки традиційного, інформативного навчання. Це навчання, в основі якого лежить процесуальна орієнтація, навчальне дослідження, висування і перевірка гіпотез, експеримент, рефлексивне, критичне, творче мислення, моделювання, пошук особистісних смислів, прийняття виважених рішень, виховання соціально значимих рис особистості. Вчені розглядають проблемне навчання як технологію розвиваючої освіти, називають його гуманістично-орієнтованим і вважають пріоритетним в постіндустріальному суспільстві [8, 8].

Ця інноваційна педагогічна технологія дає можливість педагогу не тільки проектувати навчальний процес, але і більш комплексно підійти до проблеми проектування особистості учня. Адже проблемно-розвиваюче навчання – це таке навчання, в якому:

- навчальний процес є цілісною взаємодією двох рівноправних її учасників – учня та вчителя;

- основною метою є розвиток особистості та різноманітних форм мислення кожного учня;
- увага вчителя зорієнтована на особистість учня, переважають організаційна і стимулююча функції;
- стиль спілкування – демократичний;
- у пізнавальній діяльності на перший план висуваються творчі, проблемні і реконструктивні завдання;
- основними формами навчання є поєднання фронтальної, групової та індивідуальної форм роботи;
- максимальне залучення до навчання власного досвіду учнів;
- основу мотивації становить досягнення успіху і самореалізації особистості.

В психолого-педагогічних роботах на цю тему ми можемо виділити два підходи щодо оцінки проблемного навчання. Згідно одного з них, проблемне навчання – це особливий тип навчання, „цілісна дидактична система, заснована на логіко-психологічних закономірностях творчого засвоєння знань в навчальній діяльності” [9, 6]. Для методики навчання історії є характерним інший підхід, за яким проблемне навчання визначається як вищий і найбільш складний етап учбової роботи, що „базується на запасі знань і умінь, накопичених учнями у відтворюючій і перетворюючій діяльності, а також в реконструкції образів головних історичних фактів” [2, 239]. Звідси випливає, що способи проблемного навчання спрямовані на проникнення в суть історичних фактів, але відрізняються унікальністю можливістю збагачувати учнів досвідом творчої діяльності на теоретичному рівні, розкриваючи їх творчі здібності.

Іншими словами, основна відмінність цих підходів в тому, що педагоги і психологи розкривають проблемне навчання в широкому розумінні цього поняття, а методисти-історики – у вузько-предметному. Перші вбачають можливість широкого запровадження проблемного навчання в практику загальноосвітньої школи, протиставляючи його традиційному, технократично-орієнтованому, схема навчального процесу якого зводиться до таких дій, як повідомлення „готових” знань учителем і засвоєння їх учнями шляхом копіювання способів дій, тренінг цих способів у стереотипних ситуаціях і виконання навчальних завдань по закріпленню знань, умінь і навичок. Другі вказують на специфі-

ку пізнавальних проблемних запитань, задач та завдань і прийомів творчо-пошукової діяльності, які не дозволяють використовувати їх так же широко і масово, як прийоми традиційного навчання. На думку методистів, „для творчого пошуку на уроці часто бракує часу. Або навчальний матеріал настільки складний, що самостійно осмислити його без пояснення вчителя можуть не всі учні. Або, навпаки, теоретичне змістовне навантаження уроку недостатнє, а об'єм настільки великий, що головну увагу слід приділити емоційно-образному вивченню головних фактів” [4, 40].

На нашу думку, такий підхід до проблемного навчання історії на сьогодні не відповідає стану сучасної історичної освіти і не може сприйматися як остаточний. Аналіз педагогічної теорії і практичний досвід дозволяють зробити наступні висновки: проблемне навчання – це психолого-дидактична система змісту, методів, форм і засобів розвиваючого навчання, яке спричиняє активне оволодіння учнями новими знаннями й способами дії в процесі індивідуального, кооперативного й колективного пошуку, прискорене становлення їхніх пізнавальних потреб та інтересів, гармонійний розвиток творчого мислення, емоції і волі. Це водночас і реальний спосіб оптимізації навчально-виховного процесу в комплексі його основних функцій на сучасному етапі розвитку історичної освіти. Польський вчений В.Оконь зазначає: „Це не тільки навчання, але й виховання інтелектуальної свободи і моральної незалежності, гармонії між тим, про що він (учень) думає, і тим, що робить, як веде себе, це виховання для життя в такому демократичному суспільстві, в якому правда і добро належать до вищої категорії цінностей” [13, 279].

ЛІТЕРАТУРА

1. Баханов К.О. Інноваційні системи, технології та моделі навчання історії в школі: Монографія. – Запоріжжя, 2000.
2. Вяземский Е.Е., Стрелова О.Ю. Теория и методика преподавания истории: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003.
3. Гончаренко С. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997
4. Гора П.В. Повышение эффективности обучения истории в средней школе. – М.: Просвещение, 1988.
5. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 14 січня 2004 р. №24 // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. 2004 - №1-2.

6. Дмитриев Г.Д. Многокультурное образование. – М.: Просвещение., 1999.
7. Загвязинский В.И. Теория обучения: Современная интерпретация. Учеб. пособие для вузов. – М.: Академия, 2001.
8. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике. – М. – Рига, 1998.
9. Кудрявцев В.Т. Проблемное обучение: истоки, сущность, перспективы. – М.: Знание, 1991.
10. Лернер И.Я. Развитие мышления учащихся в обучении истории. – М.: Просвещение, 1982.
11. Махмутов М.И. Проблемное обучение. Основные вопросы теории. – М.: Педагогика, 1975.
12. Махмутов М.И. Организация проблемного обучения в школе. – М.: Педагогика, 1977.
13. Оконь В. Введение в общую дидактику. Пер. с польского. – М.: Высшая школа, 1990.
14. Педагогическая технология: Учебное пособие для студентов педагогических специальностей. – Белгород: Изд-во Белгородского ун-та, 1998.
15. Платон. Диалоги. – М., 1986.
16. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2002.
17. Селиванов В.С. Основы общей педагогики: Теория и методика воспитания. Учебное пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. / Под ред. В.А.Сластенина. – М.: Изд. центр «Академия», 2000.
18. Словник іншомовних слів. – К., 1980.
19. Степанищев А. Проблемные задачи по курсу отечественной истории // Педагогический поиск. – 1997. - №4.

Історичні дослідження і розвідки з всесвітньої історії

Збірник наукових праць

Випуск 2

I 90 Історичні дослідження і розвідки з всесвітньої історії:
Зб.наук.праць. Вип. 2 / За ред. О.І.Кожухаря. – Кривий Ріг,
2004. – 131 с.

ISBN 966-7682-18-10

ББК 63.3(0)

I 90

УДК 94

Здано до набору 8.12.2004. Підписано до друку 22.12.2004. Формат 60x84 1/16.
Папір офсетний. Ум.друк.аркушів. 8,5. Наклад 100 прим. Замовлення № 591.
Ціна договірна.

Криворізький державний педагогічний університет
50086, м. Кривий Ріг, пр. Гагаріна, 54

Типографія "Аліса", м. Кривий Ріг, вул. Інженерна, 31.